

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ Ο ΕΝ ΤΗ ΚΡΙΣΕΙ ΚΑΙ Η ΚΡΗΤΗ ΕΠΙ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΑΣ*

Τὰ κατὰ τὸν Κοῦτα Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει ἐγένοντο τὸ πρῶτον γνωστὰ εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Flaminiius Cornelius ἐν «Creta Sacra» ἐκδόσεως, τὸ 1755, τοῦ εἰς τὸν ἅγιον αὐτὸν ἐγκωμίου Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν λατινικὴν¹. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Cornelius ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς κώδικος ἐκ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας. Τὸ ἴδιον αὐτὸ κείμενον ἐπὶ τῇ βάσει ἑπτὰ ἐν συνόλῳ κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἐπανεξεδόθη τὸ 1870 εἰς τὰ Acta Sanctorum μετὰ νέας λατινικῆς μεταφράσεως², αὐτούσιον δὲ τὸ κείμενον μετὰ τῆς μεταφράσεως ἐκ τοῦ «Acta Sanctorum» ἀνετυπώθη τὸ 1899 εἰς τὴν «Patrologia Graeca» τοῦ Migne³. Εἰς τὰ «Acta Sanctorum» ἐπίσης, μετὰ τοῦ ἤδη ἐκδοθέντος τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Cornelius ἐγκωμίου Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου, ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φορὰν καὶ ἄλλο ἓν ἐγκώμιον διὰ τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, ἀγνώστου συγγραφέως, παραδοθὲν δι' ἑνὸς μόνον κώδικος, τοῦ 11. αἰῶνος, εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων⁴. Τὰ δύο αὐτὰ

*) Ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου εἰς τὸν κ. A. M. Friend Yr, τοῦ Princeton University καὶ Dumbarton Oaks, διὰ τὴν εὐγενῆ προθυμίαν του νὰ μὲ βοηθήσῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν περὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει μικρογραφιῶν, εἰς τὸν κ. Milton Anastos, Dumbarton Oaks, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλω πολλὰς χρησίμους ὑποδείξεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς εἰκονομαχίας, τὸν κ. Charles Astruc, Bibliothèque Nationale, Paris, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου φωτοτυπίας τοῦ κώδικος Coisl. graecus 110 καὶ τὸν κ. Campell Bonner, University of Michigan, Ill., ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε πρὸς χάριν μου τὰ τμήματα τοῦ cod. Michigan 73 διὰ τὰ ὅποια τὸν παρεκάλεσα. Ἡ παρούσα ἐργασία ἐγράφη εἰς Dumbarton Oaks Research Library and Collection, τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν προετοιμασιῶν διὰ τὸ προσεχές συνέδριον ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας.

1) Flaminiius Cornelius, Creta Sacra, I, Venetiis 1755, 167-188.

2) Acta Sanctorum, Octobris, tomus octavus, Parisiis et Romae 1870, 124-149.

3) Migne, PG, 115, 1081-1128.

4) Coisl. graecus 110, 87-93v. Devreese R., Les fonds coisl., Paris 1945, 100. Πρβλ. καὶ Ehrhard A., Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der Griechischen Kirche, I, Leipzig 1936, 464-468.

κείμενα, μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου τῶν Μηνολογίων εἶναι ὅ,τι ἐφθασε μέχρις ἡμῶν περὶ τοῦ ἁγίου τούτου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν αὐτῶν ἔχουν ἤδη γραφῇ ἀξιόλογοι συμβολαί: Εἰς τὰ *Acta Sanctorum* τῆς ἐκδόσεως τῶν δύο ὡς ἄνω ἐγκωμίων προτάσσεται ἐνδιαφέρουσα, γραφεῖσα μετ' ἄκρας εὐσυνειδησίας, εἰσαγωγή ἐκ δώδεκα σελίδων *in folio*, ἀνατυπωθεῖσα καὶ εἰς *Migne* μετὰ τῶν δύο κειμένων, πραγματευομένη τρία κυρίως θέματα, τὴν σχέσιν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους μάρτυρας ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας, τὰ ἐκ τῶν ὡς ἄνω πηγῶν συγκεντρούμενα στοιχεῖα περὶ τῆς ζωῆς του καὶ τὰς περὶ τῶν λειψάνων, τῶν θαυμάτων του καὶ τῆς ταφῆς του πληροφορίας⁵. Ἀξιόλογοι εἶναι καὶ αἱ παρατηρήσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν τεχνικὴν σύνθεσιν τῶν δύο ὡς ἀνωτέρω ἐγκωμίων τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, αἱ διατυπωθεῖσαι εἰς τὴν μονογραφίαν τοῦ *L. Orsareni*: *Βυζαντινοὶ βίοι ἁγίων τοῦ Η' καὶ τοῦ Θ' αἰῶνος* εἰς τὰ «*Βυζαντινὰ Χρονικά*»⁶. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς τοποθεσίας «ἐν τῇ Κρίσει», τόπου μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου εἰς Κωνσταντινούπολιν, μεταξὺ ἄλλων σχετικῶν δέον νὰ σημειωθῶσιν ἐδῶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ *P. Janin* εἰς τὴν «*Échos d' Orient*» τοῦ 1933⁷ καὶ τοῦ *Pio Franchi de' Cavalieri* εἰς «*Analecta Bollandiana*» τοῦ 1946⁸.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχουν ἄλλαι ἀνέκδοτοι πηγαὶ ἢ ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει. Τὰ ἐγκώμια Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου δὲν ἐξεμηδένισαν μόνον τὰ πρὸ αὐτῶν ἐπὶ τῶν ἰδίων θεμάτων ὑπάρχοντα κείμενα, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς δημοτικότητος καὶ τῆς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως προελεύσεώς των ἠμπόδισαν τὴν συγγραφὴν ἄλλων. Εἶναι δὲ ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸν ὅτι, καθ' ὅσον τουλάχιστον εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω, οὐδεὶς ἐκ τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τῆς Κρήτης τοῦ 16. καὶ τοῦ 17. αἰῶνος ἐν Κρήτῃ ἢ ἐκτὸς αὐτῆς ἠσχολήθη μὲ τὸν Κρήτην αὐτὸν ἅγιον. Ὁ λόγος ὑποθέτω εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας δὲν ἐμαρτύρησε εἰς τὴν νῆσον, ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῆς εἰκονομαχίας λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς θεολογικοῦ χαρακτῆρός της δὲν ἦτο εὐκόλως κατανοητὴ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Ὁ ἴδιος αὐτὸς ἅγιος δὲν τιμᾶται οὔτε τώρα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου οὐδεμίαν ἐκκλησίαν φέρεται ἐπ' ὀνόματί του, εἰς αὐτὸ

⁵) *Acta Sanctorum*, ἔ. ἀ. 124-135.

⁶) Σελ. 43 - 46 (εἰς ρωσικὴν).

⁷) *Janin R.*, *Monastères Byzantines*, «*Échos d' Orient*» 32, 1933. 326 - 331.

⁸) *Franchi Pio de Cavalieri*, *Una pagina di storia bizantina del secolo IV: Il martirio dei Santi Notari*. «*Analecta Bollandiana*» 64, 1946, 160 - 164.

δὲ τοῦτο τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, τόπον τῆς μονίμου διαμονῆς του, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς ἀφιερῶνται ὄχι εἰς αὐτόν, ὅπως ἴσως θὰ ἀνεμένε τις, ἀλλ' εἰς ἅγιον οὐδόλως σχετισθέντα, κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον του, πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου. Πάντως ὁ λησμονηθεὶς εἰς τὴν πατριδα του ἅγιος ὑπῆρξε δημοφιλέστατος ὄχι μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας μὴ ἑλληνικὰς καὶ δὴ μὴ ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, ὅπως π. χ. μεταξὺ τῶν Ρουθηνῶν καὶ τῶν Μελχιτῶν τῆς Ἀντιοχείας⁹.

Παρὰ τὰς μέχρι τοῦδε δημοσιεύσεις ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ, ὑπάρχον νομίζω ἀρκετὰ ἀκόμη σημεῖα χρῆζοντα διευκρινήσεως, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ζωὴ τοῦ Κρητὸς αὐτοῦ ἁγίου διὰ τὰ κατανθηθῆ καλῶτερον δέον τὰ τοποθετηθῆ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐποχὴν του, ἐποχὴν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαν λόγῳ ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἐν τῇ νήσῳ δράσεως τοῦ συνωνύμου πρὸς αὐτὸν ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς συνελεύσεως τῶν εἰκονομαχικῶν ἐριδῶν ἀποσπάσεως τῆς ἐκκλησίας Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πάπα Ρώμης καὶ τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἱστορικὸν αὐτὸ πλαίσιον, τὰ ἐπὶ μέρους διάφορα ἀσαφῆ εἰσέτι στοιχεῖα ὡς καὶ τὸ ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει δὲν εἶναι εἰς τὴν Κρήτην ὅσον θὰ ἔπρεπε γνωστός, ἐλπίζω ὅτι ἀποτελοῦν ἐπαρκῆ δικαιολογίαν διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς μικρᾶς αὐτῆς πραγματείας.

A.

1. Τὰ ὑπάρχοντα περὶ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Κατήγετο ἐκ Κρήτης: Συμμεῶν: «*Ἦν γὰρ ἀπὸ τῆς ἑθνομωιάτης ποτὲ τῶν πόλεων Κρήτης*»¹⁰. Ἀνωμένου: «*Ἦν δὲ σῆτος ὁ μακάριος διάγων καὶ ζῶν κατὰ Θεὸν εὐσεβῶς ἐν τῷ ἐπιλεγμένῳ τῆς Κρήτης Κάστρω*»¹¹. Ἦδη εἰς τὰ Acta Sanctorum¹² παρατηρήθη ὅτι ἡ φράσις τοῦ Συμμεῶνος εἶναι ἀσαφής, διότι ἡ Κρήτη δὲν ἦτο βεβαίως μία πόλις μόνον, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Συμμεῶν γνωρίζει, γοίφων εἰς τὸ ἐγκώμιον τῶν ἁγίων Δέκα: «*λογάδες ὡς τεο ξελελυμένοι τῶν ἀρίστων πόλεων, ὧν τοὺς μὲν ἡ μεγίστη πασῶν τῶν ἐκεῖ παρεῖχε πόλις, οἱ δὲ ἄλλος μὲν ἐξ ἄλλης ὄρωμη-*

⁹) Migne, PG, 115, 1081.

¹⁰) Migne, PG, 115, 1112.

¹¹) § 6.

¹²) Migne, PG, 115, 1101.

το»¹³. Ἡ ἐρμηνεία ἢ προτεινομένη εἰς Acta Sanctorum εἶναι ὅτι ὑπὸ τὴν λέξιν «πόλις» ἐννοεῖται ἐδῶ «πολιτεία», ὅπως εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. Εἰς οὐδὲν ἄλλο χωρίον τοῦ Συμεῶνος, καθ' ὅσον γνωρίζω, πόλις σημαίνει πολίτευμα καὶ συνεπῶς ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς. Ἀτυχῶς ἢ μελέτη τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἐγκωμίων τοῦ Συμεῶνος εὐρίσκεται εἰς ἀτελέστατον εἰσέτι στάδιον¹⁴ καὶ εἶναι ἐπισφαλὲς νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς ἐρμηνείαν χωρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐνδεχομένως ἔχει ἐκπέσει λέξις, ὅπως π. χ. εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἢ λέξις «Γόρτυνα»: «*Ἦνεγκε μὲν γὰρ αὐτὸν ἡ ἐθνοματώταη ποτιέ τῶν πόλεων Κρήτης Γόρτυνα*», ὁπότε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ὡς ἄνω παρατεθὲν χωρίον ἐκ τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου θὰ ἐξήγετο τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει ἐγεννήθη εἰς Γόρτυνα καὶ ἔμενε μονίμως εἰς τὸ Κάστρο. Ἄλλη ἐρμηνεία εἶναι ὅτι τὸ ἐγκώμιον αὐτὸ ἔχει γραφῆ ἐνδεχομένως ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Συμεῶνος, μὴ γνωρίζοντος καλῶς τὰ περὶ τῆς χωρογραφίας τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ ἐρμηνεία προσκρούει εἰς τὸ πολύπλοκον εἰσέτι πρόβλημα τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ Συμεῶνος καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ομάδος μαθητῶν του. Ὡς πιθανωτέραν ἄποψιν προτείνω νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ φράσις αὕτη ὡς μία ἐπὶ πλέον ἀτυχῆς ἐκφρασις τοῦ Συμεῶνος, τοῦ ὁποίου ἢ πρόθεσις ἦτο νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἐγεννήθη εἰς τὴν Κρήτην, οἱ νόμοι τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ καλύτεροι τῶν νόμων ὅλων τῶν ἄλλων πολιτειῶν κατὰ τὸ παρελθόν. Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ὀλιγώτερον πιθανοφανῆς ἀπὸ ὅ,τι αἱ προηγούμεναι. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Συμεῶνος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ «Κάστρο» τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου, εἶναι νομίζω περιττὸν νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς τὴν περιπλάνησιν τῶν μελετητῶν εἰς τὰ Acta Sanctorum τῶν ὁποίων παραθέτω χάριν περιεργείας αὐτούσιον τὴν γνώμην: «*Porro Castrum locus Cretae non valde insignis fuerit cum apud geographos nusquam prodeat. Recentem quidem nonnulli, ut Hoffmann, Balbi, etc., vicum Castel-priotisa commemorant, non procul a Candia situm, a rudi gente habitatum, at eundem esse cum loco qui medio aevo Castrum dicebatur, nihil est omnino quod indicet, et hac de re vel conjecturam emittere ridiculum esset*»¹⁵. Τὸ Κάστρο τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου εἶναι τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, ἢ δὲ ὄνομασία αὕτη, εἰς κείμενον τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἀποτελεῖ νομίζω ἰσχυρὸν ἐπιχειρήμα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ κ. Ν. Πλάτωνος, ὅτι τὸ σημερινὸν Ἡρά-

¹³) Migne, PG, 116, 568.

¹⁴) Τὸ μηνολόγιον Ὀκτωβρίου τοῦ Συμεῶνος ἔχει παραδοθῆ διὰ περισσοτέρων τῶν ἑκατὸν κωδίκων: Ehrhard A., ἔ. ἄ. II, Leipzig 1938, 358-392.

¹⁵) Migne, PG, 115, 1101.

κλειον ὠνομάσθη «Κάστρο» κατὰ τὴν Βαν Βυζαντινὴν περίοδον τῆς νήσου¹⁶. Ἡ ὀνομασία Κάστρο εἶναι βεβαίως ἐδῶ ἀναδρομική, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἔζησεν ὁ ἅγιος Ἄνδρέας, τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ἦτο Ἡράκλειον καὶ ὄχι ἀκόμη Κάστρο. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ δευτέρου ἐγκωμίου ὀνομάζει τὴν πόλιν ὄχι μὲ τὴν ὀνομασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη καθ' ἣν ἐποχὴν διεδραματίσθησαν τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἱστορούμενα, ἀλλ' ἀναχρονιστικῶς μὲ τὴν ὀνομασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰς τὴν ἐποχὴν του: ὁ ἅγιος Ἄνδρέας ἔζησε τὸν ὄγδοον αἰῶνα, τὸ δὲ δεύτερον ἐγκώμιον, ἐφ' ὅσον σὶδεμίαν νύξιν περιέχει περὶ Ἀρσβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, δέον νὰ ἔχη γραφῆ μετὰ τὴν ἀπλειε-θέρωσιν τῆς νήσου, προφανῶς κατὰ τὸ τρίτον ἢ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 10. αἰῶνος.

2. Πληροφορίας εἰδικῆς περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Ἄνδρέου ἐν Κρήτῃ δὲν περιέχουν οὔτε τὸ ἐγκώμιον τοῦ Συμεῶνος, οὔτε καὶ τὸ δεύτερον, τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως, πλην τῶν γενικῶν καὶ τυπικῶν χαρακτηρισμῶν περὶ εὐσεβείας, φιλανθρωπίας, ἐκλεκτῆς ἀπὸ θρησκευτικῆν ἄποψιν οἰκογενειακῆς προελεύσεως κ.τ.λ. Νομίζω πάντως ὅτι αἱ ἀκόλουθοι φράσεις τοῦ Συμεῶνος ἐνέχουν καὶ εἰδικωτέραν σημασίαν: «Ὁ δὲ τὴν πατρικὴν ἐκ παίδων ζηλώσας εὐσεβείην ἐν αὐτῇ καὶ τοὺς μακαρίους ἐπεδείξατο πόρους· οὐ γὰρ δόξαν ἐπήρεσεν, οὐ πλοῦτον ἐθάύμασεν, οὐ τὸν ἕγρον καὶ ἀνειμένον ἐζήλωσε βίον, ἀλλὰ τὸν σκληρόν τε καὶ εὐτονον καὶ τραχὺν καὶ διὰ παντὸς ἐγαγόνιον. Ἀρετῆς τοίνυν οὕτω θεομύτατα ἐρασθεῖς καὶ δούλης ἡδοιῆς ἐλεύθερος μέινας, λαμπρῶς κατὰ τῶν νοουμένων ἐχθρῶν ἀπήλαυσε τῶν τροπαίων καὶ πᾶσιν δόδος ἀρίστη τῆς σωτηρίας ἐγένετο· πολλοὺς τε ὑπεριδεῖν ἔπεισε τῆς παρουσίας ζωῆς καὶ πρὸς οὐρανὸν τρέχειν, ἐνθα καὶ τὸ πολίτευμα ἡμῶν παρὰ τῶν εὐφρονούντων καὶ λέγεται καὶ εἶναι»¹⁷. Τῶν φράσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἄλλως σαφεῖς αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς, ἡ ἐριμνηεῖα εὐρίσκειται εἰς δύο ἀπὸ τὰ πλέον παλαιὰ κείμενα Μηνολογίων: Κατὰ τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν ὁ Ἄνδρέας εὐρίσκετο ἐν Κρήτῃ «τὸν μονήρη βίον μειτερχόμενος»¹⁸, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον «ἐν ἀσκήσει διάγων»¹⁹, ἥτοι δηλαδὴ μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητῆς. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶχον ἤδη φθάσει καὶ οἱ μελετηταὶ εἰς τὰ Acta Sanctorum, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐκεῖ προσαγομένων στοιχείων ἢ φράσεως τῆς Ἀκλουθίας «μοναζόντων ἐγκαλλώπιμα»²⁰ δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴν ἀξίαν, διότι αἱ Ἀκολουθίαι ἁγίων εἶναι πολὺ μετα-

¹⁶) «Κρητικὰ Χρονικά» Α', 1947, 239 κ. ε.

¹⁷) Migne, PG, 115, 1112.

¹⁸) Propylaeum ad acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae. Bruxellis 1902, 151.

¹⁹) Ἔ. ἀ. στ. 45.

²⁰) Μηναιὸν τοῦ Ὀκτωβρίου, Ἀθήναι 1904, 134.

γενέστερα ἔργα καὶ δὲν ἀκολουθοῦν πῖντοτε τὰ στοιχεῖα τῆς παριδόσεως. Ἡ δὲ διαπίστωση ὅτι ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ἦτο μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητὴς εἶναι ἰδιαιτέρως χρήσιμος, διότι οὕτω ὁ κρῆς Ἅγιος τοποθετεῖται καὶ αὐτὸς εἰς τὸν ὄμιλον ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος κυρίως ἀντέδρασε κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, τὸν ὄμιλον τῶν μοναχῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνῆκεν ὄχι μόνον ὁ ὡς κατ' ἐξοχὴν μάρτυς τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων τιμηθεὶς Στέφανος ὁ νεώτερος, ἀλλὰ καὶ δύο ἄλλοι Κρηῖτες, οἱ Παῦλος καὶ Ἀντώνιος, περὶ ὧν κατωτέρω.

3. Ἄλλο βιογραφικὸν στοιχεῖον τῶν πηγῶν εἶναι ὅτι ὁ Ἀνδρέας πληροφορηθεὶς τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτην καὶ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἀμυνθῆ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων: Συμεῶν: «γῆν πατρῶαν καὶ τὸ θροεψάμενον ἔδαφος ἐκλιπῶν εἰς τὸ Βυζάντιον εὐθὺς ἦκει». Ἐγκώμιον Ἀνωρύμου: «μετανάστης τῶν ἐκεῖσε γίνεται καὶ ἐν τάχει τῷ μαρτυρικῷ φίλιτρῳ ἠδόμενος τὴν Βύζαν καταλαμβάνει». Διὰ τὰ κατόπιν αἱ δύο αὐταὶ πηγαὶ παρουσιάζουν μικρὰν τινα διαφορὰν, ὀφειλομένην βεβίως ὄχι εἰς διαφορετικὰς πληροφορίας ἐκάστου τῶν ἐγκωμιστῶν, ἀλλ' εἰς τὴν διάφορον ἐνὸς ἐκάστου ἀντίληψιν περὶ τῆς ρητορικῆς συνθέσεως τοῦ ἐγκωμίου του. Οὕτω κατὰ μὲν τὸν Συμεῶνα ὁ Ἀνδρέας ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα ἐκήρυσσεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, κατὰ δὲ τὸν Ἀνώνυμον μετέβη καὶ συνήνησεν εὐθὺς ἀμέσως τὸν αὐτοκράτορα: Συμεῶν: «παρελθὼν εἰς μέσους τὴν αὐτοῦ τε πονηρὰν βασιλέως αἴρσειν καὶ τῶν ὑπὸ χεῖρα διήλεγχε μετὰ παρηγορίας καὶ τὴν ὀρειλομένην τοῖς θεοῖς χαρακτῆρσι τιμὴν ἐδίδασκε καὶ ἐνομοθέτει». Ἐγκώμιον Ἀνωρύμου: «δρομέως ἐκεῖσε παρεγένετο». Δὲν θὰ ἐπιμείνω καὶ εἰς τινὰς ἄλλας ἔξ ἴσου μικρὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν, οὔτε εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορικότητος τῆς γενομένης μεταξὺ τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Ἀνδρέου συζητήσεως. Θεωρῶ ὅμως ἀπίθανον ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Ε', εἷς ἐκ τῶν καλυτέρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, παρὰ τὴν εἰκονομαχικὴν του πολιτικὴν, ἐκάθητο καὶ παρηκολούθει, χαίρων μάλιστα, τὰ μαρτύρια τῶν εἰκονομάχων καὶ ὅτι ἤρχισε δημοσίᾳ θεολογικὴν συζήτησιν μετὰ τοῦ Ἀνδρέου περὶ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ εἰς Κωνσταντινούπολιν γράψαντες τὸν βίον τοῦ Ἀνδρέου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, δὲν ἔχασαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ γράψουν ἐγκώμιον μάρτυρος κατὰ τὸν τύπον τῶν παλαιῶν μαρτυρολογίων. Ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου μετεβλήθη εἰς Ρωμαῖον ἄρχοντα καὶ «τὰ βασιλεία τοῦ Μάμαντος» εἰς ρωμαϊκὴν ἀρέναν. Ἡ Κωνσταντινούπολις μὴ ἔχουσα τὴν αἴγλην ἄλλων πόλεων ὅπου πράγματι ἐθνισιάσθησαν κατὰ τοὺς διωγμοὺς χριστιανοί, καὶ διὰ τῆς

ἐξάρσεως τῶν νεομαρτύρων — ἰδίᾳ δὲ τῶν εἰκονολατρῶν — ὅπως καὶ διὰ τῆς συλλογῆς λειψάνων ἐπεξήτει συστηματικῶς νὰ τὰς συναγωνισθῆ εἰς τὴν αἴγλην των. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν προθέσεων τῶν βιογράφων. Πάντως καὶ οἱ δύο συμφωνοῦν ὅτι ἡ συνάντησις Αὐτοκράτορος καὶ Ἀνδρέου ἐγένετο «ἐν τοῖς τοῦ μάρτυρος Μάμαντος λεγομένοις βασιλείοις» (ὁ Ἀνώνυμος γράφει: «ἐν τοῖς πέραν βασιλείοις τοῦ πανευφήμου μάρτυρος Μάμαντος»), ἢ ταφή του «ἐν τόπῳ ἐπιλεγόμενῳ Κρίσις» (ὁ Συμεὼν γράφει: «ἐν ἱερῷ τόπῳ ἱερῶς κατετίθειτο Κρίσις τῷ τόπῳ τὸ ὄνομα»), ὁ δὲ ἀνώνυμος ἐγκωμιαστὴς προσθέτει ἐπὶ πλέον ὅτι ὁ θάνατός του συνέβη «εἰς τὸν τόπον τοῦ λεγομένου Βοός», ἐνῶ ὁ Συμεὼν ἀναφέρει ἀορίστως «εἰς τὸν τῶν κακούργων τόπον»²¹. Πλὴν τοῦ γενικοῦ πλαισίου τῶν ἐτῶν 741—775, καθ' ἃ διήρκεσεν ἡ βασιλεία Κωνσταντίνου τοῦ Ε', τοῦ ἐπιλεγόμενου Κοπρωνύμου, τὰ κείμενα δὲν παρέχουν ἄλλον ἐγγύτερον χρονολογικὸν προσδιορισμὸν διὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἀνδρέου. Οἱ διωγμοὶ πάντως τῶν εἰκονολατρῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Ε' ἤρχισαν μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ 754, ἀπεκορυφώθησαν περὶ τὸ 760, Στέφανος δὲ ὁ νεώτερος, ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς εἰκονομαχίας, ἐμαρτύρησε τὸν Νοέμβριον τοῦ 765²². Εἰς τὰ Acta Sanctorum ὡς ἔτος μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου θεωρεῖται τὸ 767, εἰς τὸ ἴδιον δὲ ἔτος ἀναφέρεται καὶ ὁ θάνατος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου. Τὴν χρονολόγησιν αὐτὴν οἱ ὡς ἄνω μελετῆται τὴν στηρίζουν εἰς τὰ ἀκόλουθα δύο χωρία τοῦ Θεοφάνου: «Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει Κωνσταντῖνος ὁ διώκτης Ἀνδρέαν τὸν αἰοίδιμον μοναχόν, τὸν λεγόμενον Καλυβίτην, ἐν Βλαχέρναις διὰ μαστίγων ἐν τῷ ἱπικῷ τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἀπέκτεινεν ἐλέγχοντα αὐτοῦ τὴν ἀσέβειαν, Οὐάλεντα νέον καὶ Ἰουλιανὸν ἀποκαλοῦντα αὐτόν· ὃν καὶ ἐν τῷ ρεύματι ριφθῆναι προσέταξεν, εἰ μὴ αἱ ἀδελφαὶ αὐτοῦ τοῦτον ἀρπάσασαι

²¹) Ἡ ὀνομασία «ὁ ἐν τῇ Κρίσει» προέρχεται ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸν «ἐν τῇ Κρίσει», τὸν τόπον δηλαδὴ ταφῆς τῶν ἐκτελουμένων, κατόπιν θανατικῆς κατάδικης, κακοποιῶν. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀνηγέρθη βραδύτερον γυναικεία μονὴ (περίφημος λόγῳ τῆς ἐκεῖ διαμονῆς τῆς «Θεοδώρας Ραούλαινας τῆς πρωτοβεσιάρισσας») ὀνομαζομένη «Ἁγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει», παλαιότερα μνεῖα τῆς ὁποίας εὐρίσκειται εἰς κείμενα τοῦ 14. αἰῶνος (πρόκειται περὶ τοῦ σημερινοῦ Τζαμιῦ «Χότζα Μουσταφᾶ Πασᾶ» ἐνδιαφέροντα λαογραφικὰ στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ εἰς Hasluek F. W., *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, 17 - 18· πρβλ. καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν του εἰς Millingen A. V., *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, 106 - 121. «Βοός τόπος» εἶναι τὸ σημερινὸν «Ἀβρὲτ - μπαζάρ». Πρβλ. διὰ περισσοτέρας λεπτομερείας ἐπὶ τῶν τοπογραφικῶν στοιχείων τοῦ μαρτυρίου εἰς Janin καὶ Franchi Pio de Cavalieri, ὡς ἄνωτέρω, εἰς τὰς σημειώσεις 7 καὶ 8.

²²) Ostrogorsky G., *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1940, 118.

ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῶν Λευκαδίου ἔθαναν»²³. «Ἀποστείλας γὰρ κατήνεγκε Πέτρον τὸν δοιδίμον στυλίτην ἀπὸ πέτρας καὶ μὴ ὑπέξαντα τοῖς δόγμασιν αὐτοῦ ζῶνια δήσας τῶν ποδῶν ἐν τοῖς Πελαγίοις καὶ τοῦτον διὰ τῆς μέσης συρόμενον ἐκέλευσε ριπῆναι»²⁴. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Πέτρος εἶναι ὁ Ἀνδρέας καὶ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Καλυβίτης εἶναι ὁ Πέτρος, ὑπόθεσις πιθανοφανῆς κατ' ἀρχήν, δὲν συνδέεται μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, διότι ὁ μὲν πρῶτος, Ἀνδρέας ὁ Καλυβίτης, τὸ μόνον κοινὸν τὸ ὁποῖον ἔχει μὲ τὸν ἰδικόν μας Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει εἶναι ἀπλῶς τὸ ἴδιον ὄνομα Ἀνδρέας καὶ ἡ μνεία τῆς τοποθεσίας τοῦ Ἁγίου Μάμαντος, ὁ δὲ δεῦτερος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει : ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει οὔτε Καλυβίτης ἐλέγετο, οὔτε ἐν Βλαχέρναις ἐνεφανίσθη, οὔτε ἀδελφᾶς εἶχεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, οὔτε καὶ εἰς τὸ «ἐμπόριον τοῦ Λευκαδίου» ἐτάφη. Ἐπίσης δὲ οὔτε στυλίτης ἦτο, οὔτε ἐρίφη «ἐν τοῖς Πελαγίοις». Προφανῶς ἐδῶ ὁ Θεοφάνης ἀναφέρει δύο μάρτυρας, ἀμφοτέρους Κωνσταντινοπόλεως καὶ οὐδὲν γνωρίζει περὶ τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει²⁵. Νομίζω μάλιστα ὅτι διὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πολιτικοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀνδρέας δὲν ἦτο τίποτε περισσότερον ἀπὸ μίαν συνήθη προσωπικότητα ἐξ ἐπαρχίας καὶ ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου του παρῆλθε χωρὶς νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως, ὅπως ἄλλως καὶ τόσαι παρόμοιαι ἄλλαι περιπτώσεις κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ ζυγοῦ προεβλήθη ὑπὸ τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων τοῦ κέντρου ὡς σύνδεσμος μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ τὰ δύο ἄλλως ἐγκώμια, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου καὶ τὸ δεύτερον, τὸ τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως, προέρχονται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐπίσημον, μεγαλόστομον καὶ λίαν ἐπιτηδευμένον ὕφος των, ἀπὸ αὐτοκρατορικὸν ἀγιογραφικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἰδιαιτέρως ἐπεμελήθη τὴν σύσφιγξιν τῶν δεσμῶν τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ κέντρου· ἐξ οὗ καὶ τὰ περὶ τῶν λειψάνων τῶν Ἁγίων Δέκα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει. Ἀπὸ τὸ ἴδιον προφανῶς πολιτικῶς προσανατολιζόμενον καὶ μετ' ἄκρας προσοχῆς χειριζόμενον τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης αὐτοκρατορικὸν ἀγιογρα-

²³) Ἐκδοσις Bonn, 667. Πρβλ. καὶ ἐκ τοῦ βίου Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, Migne, PG, 100, 1181: «καὶ οὐ τύραννον καὶ νέον Ἰουλιανὸν ἀποκηρύττει» (περὶ ἐνὸς ἐκ τῶν παδῶν τοῦ Στεφάνου).

²⁴) Ἐκδοσις Bonn, 683.

²⁵) Πρβλ. διὰ τὴν ἀξιολογίαν καὶ μέθοδον τοῦ Θεοφάνους δι' ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν 8. αἰῶνα, Hodgkin Th., The Chronology of Theophanes in the Eighth Century, «The English Historical Review» 13, 1898, 283, 289.

φικόν ἐργαστήριον ἐν Κωνσταντινουπόλει προέρχεται καὶ τὸ ἐγκώμιον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Ἀνδρέου τοῦ ἐξ Ἱεροσολύμων, γραφὲν περιπίου κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὑπὸ τοῦ Νικήτα, τὴν ἐπίσημον ἰδιότητα τοῦ ὁποίου ὑποδηλοῦν οἱ τίτλοι του: «*τοῦ πανευφήμου πατρικίου καὶ κνέστορος*»²⁶. Νομίζω ὅτι ὅλα τὰ κείμενα αὐτά, τὰ ἐγκώμια Ἀνδρέου Κρήτης, Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, τῶν Ἀγίων Δέκα²⁷, καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ Τίτου ὡς Κρητὸς λογίου²⁸, γραφέντα ὅλα κατὰ τὴν ἰδίαν περιπίου ἐποχὴν, μὲ τὸ ἴδιον περιπίου ὕφος καὶ ὑπὸ τὸ γενικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς ἐξάρσεως τῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως τῆς νήσου, δὲν ἐγράφησαν τυχαίως, ἀλλὰ μὲ τὴν συνειδητὴν πρόθεσιν, νὰ ἐνισχύσουν τὸ ἐξ αἰτίας τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτὴν ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀράβων ἐν τῇ νήσῳ καταπεσὸν θρησκευτικὸν φρόνημα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Κατὰ ταῦτα καὶ ἐφ' ὅσον αἱ ὡς ἄνω διατυπωθεῖσαι παρατηρήσεις εἶναι ὀρθαί, οἱ ἀναφερόμενοι ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους μάρτυρες ἐπὶ εἰκονομαχίας ἅγιος Ἀνδρέας ὁ Καλυβίτης καὶ Πέτρος δὲν ἔχουν σχέσιν πρὸς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, ὁ δὲ Κρητὸς αὐτὸς ἅγιος προεβλήθη μετ' ἄλλων Κρητῶν ἁγίων κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 10. αἰῶνος, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὑπὸ τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου, καὶ διὰ σκοποῦς ὑψηλῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς. Σχετικῶς δὲ πρὸς τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου, νομίζω ὅτι ἡ ὀρθότερα χρονολόγησις εἶναι ἔπειτα ἀπὸ τὴν καταδίκην καὶ ἐκτέλεσιν Στεφάνου τοῦ νεωτέρου. Ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ βιογράφος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου Στέφανος διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως^{29*} ὡς Κρητὰ μάρτυρα ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας μαρτυρήσαντα πρὸ τοῦ Στεφάνου ἀναφέρει ὄχι τὸν Ἀνδρέαν, ἀλλ' ἄλλον τινά, Παῦλον, μοναχὸν καὶ αὐτόν, περὶ οὗ κατωτέρω. Ἴσως ἡ 20ῆ Ὀκτωβρίου 766 νὰ εἶναι ἡ πιθανωτέρα χρονολόγησις²⁹.

²⁶) Ἐκδοαὶς εἰς Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, 5, Πετρούπολις 1898, 169 - 179.

²⁷) Migne, PG, 116, 556-574.

²⁸) Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου: Migne 117, 604.

^{29*)} Ὁ βίος Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, ὑπὸ τοῦ διακόνου Στεφάνου, ἐγράφη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 9. αἰῶνος. Πρβλ. Gill J., The life of Stephen the younger by Stephen the Deacon. Debts and Loans. «Orientalia Christiana Periodica», 6, 1940, 114 - 139.

²⁹⁾ Migne, PG, 100, 1070 - 1186. Εἰς τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, Migne, PG, 117, 181, ὁ Ἀνδρέας συμπεριλαμβάνεται μετὰ τῶν Πέτρου καὶ Στεφάνου τοῦ νεωτέρου, ἡ δὲ ἐορτὴ του ὀρίζεται διὰ τὴν 28ην Νοεμβρίου. Εἰς ἄλλα παλαιὰ ἐπίσης Μηνολόγια (Migne, PG, 115, 1081) ἡ

B.

Ὁ 8. αἰὼν ἀποτελεῖ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρονσαν ἐποχὴν, λόγῳ τριῶν σημαντικῶν γεγονότων: τῆς παρουσίας ἐν αὐτῇ ὡς ἀρχιεπισκόπου τοῦ ἐξ Ἱεροσολύμων Ἀνδρέου, τῆς ὑπαγωγῆς τῆς ἐκκλησίας τῆς ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς προσφορᾶς μαρτύρων κατὰ τῆς εἰκονομαχίας. Εἰς αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀνήκει καὶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἐκδήλωσις ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει.

1. Συνθετικὴ μελέτη διὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης Ἀνδρέαν δὲν εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ γραφῆ, ἐφ' ὅσον τὰ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἔργων του δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῆ συστηματικῶς. Ὁ Ἀνδρέας ἐγκατέλειπε, νέος ἀκόμη, τὴν Ἱερουσαλὴμ δι' ἐπίσημον ἀποστολὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔπειτα δὲ ἀπὸ ταχεῖαν ἐκεῖ καὶ λαμπρὰν σταδιοδρομίαν ἐξελέγη τὸ 711 ἢ 712 ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Ἡ ποιμαντορικὴ δρασίς του εἰς τὴν νῆσον ὑπῆρξεν ἕξαιρητικὴ: Κατὰ τὸν βιογράφου του Νικήτα καὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ ἀντιλοῦντα εἰς τὸ ἀνέκδοτον εἰσέτι ἐγκώμιόν του περὶ Ἀνδρέου Κρήτης Μακάριον Μακρῆν⁹⁰, ὁ ἐξ Ἱεροσολύμων ἀρχιεπίσκοπος προέβη εἰς τὴν ἀνακαινίσιν παλαιῶν ἠρειπωμένων ναῶν, «*τοὺς ἡμελημένους ἐπιμελῶς ἀνεκτίσατο ἐκκλησιαστικοὺς ναοὺς*», ἔκτισε νέον μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῆς Θεοτόκου, «*ναὸν ἐκ νέας ἐδπρεπῶς ᾠκοδόμησε τῆς παναχράντου καὶ πανμυνήτου Θεοτόκου Μαρίας, τοῦ ἐμψύχου καὶ ἡγιασμένου τοῦ Θεοῦ Λόγου ναοῦ, Βλαχέρνας τὸν τοιοῦτον παρ' αὐτοῦ οἰκοδομηθέντα ναὸν ὀνομάσας*», ἀνεδιοργάνωσε τὸν κλῆρον ἐνισχύσας αὐτὸν κυρίως ἐκ τοῦ τάγματος τῶν μοναχῶν, «*ἱερεῖς λειτουργοὺς ἐκ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος ἐν αὐτῷ*

ἐορτὴ του τίθεται τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου. Εἰς τὸ Συναξαρίον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως (ἀνωτέρω, σημ. 18) ἀναφέρεται ἡ 19η, εἰς δὲ νεώτερα ἡ 17η Ὀκτωβρίου. Ἡ τελευταία αὕτη ἡμερομηνία εἶναι καὶ ἡ τελικῶς ἐπικρατήσασα.

⁹⁰) Εἰς τὸν κώδικα 635 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. Σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ περιεχομένου τῆς βιογραφίας αὐτῆς ἐδημοσίευσεν ὁ L o p a r e v Chr., Περὶ τινῶν βίων ἁγίων ἑλληνιστῶν γεγραμμένων, «*Βυζαντινὰ Χρονικά*» 4, 1897, 345-348 (εἰς ρωσικὴν), παράφρασιν δὲ ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης, Νέον Ἐκλόγιον, Κωνσταντινούπολις 1863, 151-155. Πρβλ. καὶ V a i l h è S., Saint André de Crète, «*Échos d' Orient*» 5, 1902, 379. Βιβλιογραφικὰ περὶ τοῦ συγγραφέως ἴδε εἰς L o e n e r t z R. J., *Écrits de Macaire Macrès* κτλ., «*Orientalia Christiana Periodica*» 15, 1949, 187. Πρβλ. καὶ *Bibliotheca Hagiographica graeca*, Bruxelles 1909², 114 (E h r a r d H., ἔ. ἀ. 3, 320 καὶ 337). Ἐκδοσίς τοῦ κειμένου τοῦ Μακαρίου Μακρῆ ἐτοιμάζεται διὰ τὰ «*Κρητικά Χρονικά*» ὑπὸ τοῦ κ. Π. Χρηστού.

πρὸς ὑμνωδίαν καὶ δοξολογίαν Θεοῦ θεοπροπιῶς ἐγκαταστήσας», ἴδρυσσε κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως λαϊκὸν νοσοκομεῖον καὶ πτωχοκομεῖον, «τοῖς σωματικοῖς ἅμα καὶ ἐξ ἐνδείας νοσοῦσιν οἶκον παραμυθίας καὶ ἰατρείας ἐκ νέας ὁ παλαιὸς οὔτις καὶ ἐν κατορθώμασι γεγηρακῶς συνεστήσατο, τὸν καλούμενον Ξενῶνα», ἐνισχύων μάλιστα τὸ ἴδρυμα αὐτὸ δι' ἰδίας ἀτομικῆς οἰκονομικῆς συμβολῆς, «πᾶσαν αὐτάρκειαν χρειᾶς διὰ Χριστὸν ἐξ οἰκείας ἐπιδόσεως παρασχών», εἰς κρίσιμους δὲ διὰ τὴν νῆσον περιστάσεις, κατὰ ἐπιδρομὴν τινα τῶν Ἀράβων, κατὰ τὴν διάρκειαν «λοιμικῆς νόσου τῷ λαῷ τῆς κατ' αὐτὸν νήσου ἐπελθούσης», ὅπως καὶ «ἀνομβροῖας κατὰ παιδευσιν Θεοῦ ἐπιπεσοῦσης», ὁ Ἀνδρέας ἐστάθη εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ ποιμνίου του προσευχόμενος, συμβουλευὼν, ἐνθαρρύνων. Τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς δραστηριότητος, διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ὁποίας ὁ Νικήτας γράφει τὴν ὄραϊαν ἔκφρασιν: «οὐ γὰρ ἦν αὐτῷ σχεδὸν ἡμέρα μὴ δικαιοσύνης φῶς ἐξ ἔργων ἀνατέλλουσα⁵¹», ἐφάμιλλος ὑπῆρξε καὶ ἡ πνευματικὴ δημιουργία τοῦ Ἀνδρέου. Διὰ πρώτην φορὰν τότε καὶ ἀσφαλῶς μοναδικὴν ἕως σήμερον ἠκούσθησαν εἰς Κρήτην κηρύγματα μὲ τὰ δύο τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν λόγων τοῦ Ἀνδρέου, τὴν ἔντεχνον ρητορικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὰ ὑψηλὰ θεολογικὰ νοήματα. Ὁ Ehrhard τὸν χαρακτηρίζει ὡς «τὸν καλύτερον ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς». Τὸ ὕψος του εἶναι ζήτημα ἂν τὸ ἔφθασε ἄλλος κανεὶς εἰς πλοῦτον ἀποχωρήσων, πάθους καὶ τεχνικῆς. Ὁ ἐκφραστικὸς του λόγος εἶναι πολύμορφος. Ἄλλοτε βλέπει τὸ ἀκροατήριόν του ὡς ἓνα μόνον ἄνθρωπον καὶ τοῦ ὁμιλεῖ ἀπ' εὐθείας: «Ἐλοιδορήθης πρὸς τινος; μὴ ἀγανάκει. Καὶ γὰρ καὶ ὁ Χριστὸς Δεσπότης ὢν καὶ Θεὸς καὶ τοῦ παθεῖν ὑψηλότερος, οὐκ ἐλοιδορήθη μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐμαστίχθη. Ὑβρίσθη ὑπὸ τοῦ πέλας; ἀλλὰ καὶ ὁ Χριστὸς ἐρραπίσθη. Ὠνειδίσθη; ἀλλ' αὐτὸς καὶ ἀνεπίσθη καὶ χλεύη χλαῖναν ἐφόρεσε. Τῶν τριχῶν κατεσχέθη; ἀλλὰ Χριστὸς ἀκάνθαις ἐστεφανώθη. Ἡτιμάσθη; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐνεπαίχθη. Καὶ ὁ φησιν Ἡσαΐας: ἠτιμάσθη καὶ οὐκ ἐλογίσθη. Ἐτυπτήθη ὑπὸ χειρός; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐρραπί-

⁵¹) Παπαδοπούλου Κερραμέως, ἔ. ἀ. 176. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν τοῦ Νικήτα ἰδιαίτερον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον ἔχουν αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῶν Βλαχερνῶν ὡς καὶ αἱ περὶ ἀνοικοδομήσεως ἄλλων κατεστραμμένων ἐκκλησιῶν ἐν Κρήτῃ. Ἡ καταστροφή τῶν ναῶν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τῶν Ἀράβων δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀνεύρωμεν τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου κατὰ τὸν Νικήτα οἰκοδομηθέντας ἢ ἀνοικοδομηθέντας ναοὺς, ἐνδεχομένως ὅμως τὰ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου ὑπάρχοντα ἀρχαιολογικὰ λείψανα τοῦ 8. αἰῶνος δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν δραστηριότητα αὐτῆς τοῦ Ἀνδρέου.

σθη καὶ καλάμῳ τὴν κεφαλὴν ἐτυπήθη. Ἐμαστιγώθη; ἀλλὰ καὶ Χριστὸς ἐφραγελώθη. Ἐκολαφίσθη; ὁ δὲ Χριστὸς καὶ ἐσταυρώθη, διοργανέντων αὐτοῦ τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν τοῖς ἡλοῖς⁸²». Ἄλλοτε αὐτὸς καὶ τὸ ἀκροατήριόν του γίνονται ἐν πρόσωπον καὶ τὸ κήρυγμα μετατρέπεται εἰς ὕμνον: «Χαῖρε, κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ σοῦ. Χαίροις τὸ τῆς χαρᾶς ὄργανον, δι' οὗ τὸ τῆς ἀρᾶς ἐλύθη κατάκριμα καὶ τὸ τῆς χαρᾶς ἀντεισῆχθη δικαίωμα. Χαῖρε, ἀληθῶς ἐδλογημένη χαῖρε λελαμπροσμένη χαῖρε κεκαλλωπισμένον τῆς θείας δόξης ἀνάκτορον χαίροις ἱερότευκτον τοῦ βασιλέως παλάτιον χαῖρε νυμφών, ἐν ᾧ ὁ Χριστὸς ἐνυμφεύσατο τὴν ἀνθρωπότητα, χαίροις, ἐκλεγομένη Θεῶ πρό γεννήσεων⁸³». Ἡ χρῆσις τυπικῶν ἐκφράσεων εἰσαγουσῶν ποικιλίαν νοημάτων εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ λόγου του: Ἡ στερεότυπος ἔκφρασις διὰ τῆς ἐπαναλήψεως ἐντυπῶνται βαθύτερον καὶ προετοιμάζει τὸν ἀκροατὴν διὰ τὰ ἀλλεπάλληλα νέα νοήματα: «Ἐπεὶ οὖν ὕψος ἡ δόξα, ὑψοῦται δὲ σήμερον ὁ σταυρός, δοξάζεται δὴλον καὶ ὁ Χριστός. Εἰ γὰρ δόξα Χριστοῦ ὁ σταυρός, σήμερον ὑψοῦται ὁ σταυρός ἵνα δοξασθῇ ὁ Χριστός. Οὐχ ὑψοῦται Χριστός ἵνα δοξασθῇ ὁ σταυρός, ἀλλ' ὑψοῦται ὁ σταυρός ἵνα ὁ Χριστὸς δοξασθῇ. Δοξάζεται δὲ Χριστὸς ἵνα ἡμᾶς ἐαυτῷ συνανυψώσῃ. Ὑψοῦται οὖν ὁ σταυρός καὶ συνυψοῖ τῶν ἐλλαβούντων τὸ φρόνημα. Δοξάζεται Χριστός καὶ συνδοξάζει τοὺς δοξάζοντας αὐτόν. Ὑψοῦται σταυρός καὶ κατασπᾷ τὴν ὄφρον τῶν δαιμόνων. Δοξάζεται Χριστός καὶ κατασιγνύει τὸν ἀρχέκακον ὄφιν. Ὑψοῦται σταυρός καὶ ἀνορθοῖ τοὺς καταλίπτοντας. Δοξάζεται Χριστός καὶ τῶν δι' ἁμαρτίαν περόντων ἀμαυροῖ τὴν αἰσχύνην. Ὑψοῦται ὁ σταυρός καὶ καταλίπτονται εἰδῶλα. Δοξάζεται Χριστός καὶ διάβολος πλήττεται. Ὑψοῦται σταυρός οὐχ ὅτι μόνον ὑψώθη Χριστός ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ὅτι φανερωθεὶς τὴν τῶν Ἰουδαίων παράνομιαν ἤλεγξε⁸⁴».

Περὶ σφόδρον ὅμως ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ ὅ,τι ἡ λαμπρὰ αὐτῆ ρητορικὴ τέχνη, ἡ ἀνάλυσις ἄλλως τῆς ὁποίας δὲν ἔχει τὴν θέσιν τῆς ἐδῶ, εἶναι ἡ πηγὴ ἀπὸ ὅπου αὕτη προέρχεται: ὁ πνευματικὸς κόσμος τοῦ Ἀνδρέου. Ὁ κόσμος αὐτὸς ἐπλάσθη εἰς τὸ ὑπὸ ἀραβικὴν πλέον ἐπιρροὴν τελούν Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων καὶ εἰς τὸ πρὸς τὴν ἀκμὴν πορευόμενον Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐστίας παιδείας αἱ ὁποῖαι ἀνέστησαν πνευματικῶς τὸν Ἀνδρέαν. Καὶ δι'

⁸²) Migne, PG, 97, 1014.

⁸³) Ἔ. ἀ. 894.

⁸⁴) Ἔ. ἀ. 1024. Διὰ τὴν ποίησιν τοῦ Ἀνδρέου, Wellesz E., A history of byzantine music and hymnography, Oxford 1949, 174 κ. ε.

ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος δὲν διαθέτει εἰδικὴν θεολογικὴν μόρφωσιν, εἶναι σαφῆ τὰ πνευματικὰ θεμέλια τῶν λόγων τοῦ Ἄνδρέου: Ἡ λατρεία τῆς Θεοτόκου εἶναι ἐν ἀπὸ αὐτὰ ἐκ τῶν εἰκοσιένα λόγων τῶν δημοσιευθέντων εἰς *Migne* ὅτι εἶναι ἀφιερωμένοι εἰς τὴν Θεοτόκον, ἐξ ὧν τέσσαρες διὰ τὴν Γέννησιν, εἰς διὰ τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τρεῖς διὰ τὴν Κοίμησιν. Συχνότατα οἱ θεολόγοι παραπέμπουν εἰς τοὺς λόγους αὐτοὺς καὶ λόγῳ τῆς χρήσεως στοιχείων ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια καὶ λόγῳ γενικωτέρων ἰδεῶν. Κατὰ τὰς διαπιστώσεις εἰδικῶν εἰς τὰ θέματα αὐτὰ ὁ Ἄνδρέας εἶναι μεταξὺ τῶν πρώτων οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν διεξῶν ὡς μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου⁸⁵. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἰς τοὺς λόγους Ἄνδρέου εἶναι ἡ εἰρεῖα χρήσις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· χωρὶα τῆς ὁποίας συναντῶνται εἰς ὅλους τοὺς λόγους του, εἴτε διὰ νὰ ἐρμηνεύσουν γεγονότα ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, εἴτε διὰ νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ. Ἰδιαιτέρως δέ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς πολυαριθμοὺς ἀναφορὰς εἰς αὐτόν, ὁ Ἄνδρέας ἐτράφη ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ⁸⁶. Εἰς τὰ δύο δὲ αὐτὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου του, δέον νὰ προστεθῆ ἐπίσης, ὡς πρῶτον μάλιστα καὶ θεμελιακὸν στοιχεῖον, ὅτι τὸ κήρυγμά του εἶναι ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον χριστολογικόν. Τὰ ἄλλα θέματα, ἢ Θεοτόκος, οἱ Ἅγιοι, ἢ Παλαιὰ Διαθήκη, ἀποκτοῦν ἀξίαν μόνον ὑπὸ τὸ βασικὸν αὐτὸ φῶς τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἡ διαπίστωσις αὐτὴ ἔχει ἀξίαν, διότι ἐκ τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ἀρχῆς γίνεται σαφές διατὶ ὁ Ἄνδρέας δὲν ἐκήρυξε χριστιανικὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ χριστιανικὴν μεταφυσικὴν. Οἱ λόγοι του δὲν εἶναι ἠθικολογία, ἀλλὰ φιλοσοφικὴ θεώρησις τοῦ δόγματος τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ σύντομος αὐτὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἔργου τοῦ Ἄνδρέου ἐγένετο διὰ νὰ περιγραφῆ ἡ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἐζησεν ὁ Ἅγιος Ἄνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως μάλιστα, ἂν κρίνῃ κανεὶς ἀπὸ τὴν συνωνυμίαν, ὑπῆρξε καὶ πνευματικὸν τέκνον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης. Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ἀνεστήθῃ ὑπ' αὐτοῦ, ἐτράφη πάντως ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολίαν τῆς προσωπικότητός του.

Σχετικῶς μὲ τὸν Ἄνδρέαν Κρήτης, τὸν Ἄνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει καὶ τὴν Εἰκονομαχίαν, ὑπάρχουν δύο ἐνδιαφέρονται ἀπόψεις, ἀνήκουσαι ἀμφοτέραι εἰς Ἑλληνας ἱστορικούς:

Α'. Εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὸ 1948 βιβλίον του «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σα-

⁸⁵) «Κρητικά Χρονικά» Δ', 1950, 239, σημ. 9. Περὶ. ἐπίσης, Λαούρδα Βασ., Ἡ ἑορτὴ τῶν εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ Ἄνδρέας Κρήτης, «Ὁρθοδοξία» 25, 1950, 122 κ. ἑ.

⁸⁶) Marshall F., *Old Testament legends*, Cambridge 1925, XXXI.

ρακηνοῦς» ὁ Ἱ. Β. Παπαδόπουλος ἀναφέρει δύο χωρία, ἕξ ὧν τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Ἀνδρέου εἰς τὸν Ἅγιον Βασίλειον, τὸ δὲ δευτέρον ἐκ τοῦ κοντακίου ἀγνώστου συγγραφέως εἰς μνήμην τοῦ Ἀνδρέου, συσχετίζων δὲ ταῦτα πρὸς πληροφορίαν τοῦ Νικήτα ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἀπῆλθεν ἀπὸ τὴν Κρήτην «*χρείας καλεσάσης*» καὶ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπὸ ὅπου ἀναχωρήσας ἀργότερα ἀπέθανεν εἰς Ἐρισσὸν τῆς Μυτιλήνης χωρὶς νὰ μεταβῆ καὶ πάλιν εἰς Κρήτην, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι λόγῳ τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν τοῦ Λέοντος ὁ Ἀνδρέας ἀνεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν³⁷. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἐκ τοῦ λόγου «*Εἰς τὴν περιτομὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον*» ἔχει ὡς ἀκολουθοῦσιν: «*Εἰς Κύριος... ὁ κἀντεῦθεν ληπιὸς καὶ ἀπερίληπτος, γραπιὸς καὶ ἀπερίγραπτος· τύποις καὶ εἰκονίσμασιν ἡμῖν προγραφόμενος καὶ ἐν αὐτοῖς ὡς διὰ μέσου σαρκὸς καὶ πνεύματος προσκυνούμενος... καὶ γὰρ τῇ ἐντεῦθεν προσκυνῆσει τῷ ἀρχετύπῳ ἡ δόξα προσάγεται, ὡς παρὰ σοί, θεϊότατε Πάτερ Βασίλειε, δεδιδάγμεθα γράφοντι: Ἡ γὰρ τιμὴ τῆς εἰκόνης ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει. Οὕτω δὲ ὀρθοδοξοῦντες ἐθνῶν φόβον ἀποδράσοιμεν καὶ νῆσοι εἰσδέξονται αἱ τῆς ἐκκλησίας, διὰ λοιμὸν ἀνδρῶν ἀκοσμίαν ἀραιρέσεις εἰκόνων παθοῦσαι³⁸*». Τὸ Κοντάκιον ἀναφέρει: «*ὡς θεῖος ἰεράρχης τοὺς θῆρας ἀπήλασε καὶ τῶν σελιῶν εἰκόνων ἐτράνωσε τὴν προσκυνῆσιν³⁹*», ἡ δὲ πληροφορία τοῦ Νικήτα ἔχει ὡς ἑξῆς: «*χρείας δὲ οὕτω καλεσάσης, ὥστε ἀνελθεῖν αὐτὸν ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ πόλει καὶ βασιλίδι τῶν πόλεων. προλέγει τοῖς φίλοις αὐτοῦ καὶ ἐναρέτοις ἀνδράσιν, ὡς ἐν τῇ μητροπόλει αὐτοῦ ἔτι ζῶν οὐ μὴ παραγένῃται... καὶ τὴν νῆσον τὴν οὕτω καλουμένην Μυτιλήνην καταλαβὼν προσώρμησεν... ἐν τόπῳ λεγομένῳ Ἐρισσῶ... καὶ ἐκεῖσε κεκοίμηται⁴⁰*». Ἡ ἄποψις τοῦ Παπαδοπούλου εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, θεμελιούται δὲ καλῶς, διότι ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρέας ὀμιλεῖ εἰς τὸ ὡς ἄνω παρατεθὲν χωρίον ρητῶς ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, τὸ Κοντάκιον τὸν ὑμνεῖ διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τὴν ὁποίαν προσέφερεν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτὴν λατρείαν, τὸ δὲ κείμενον τοῦ Νικήτα ἀφήνει ἐντελῶς ἀκαθορίστους τοὺς λόγους τῆς μετσκινήσεως αὐτῆς ἀπὸ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Μυτιλήνην, ὥστε νὰ δύναται κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ

³⁷ Παπαδοπούλου Ἱ. Β., Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, Athen 1948 (Teste und Forschungen zur byzantinisch—neugriechischen Philologie, No 43), σελ. 48.

³⁸ Migne, PG, 97, 931.

³⁹ Μνηαῖον τοῦ Ἰουλίου, ἀκροστιχίς τετάρτης Ἰουλίου.

⁴⁰ Παπαδοπούλου Κεραμέως, ἔ, ἀ. 178.

ὅτι πράγματι κάτι τὸ ἰδιαίτερον συνέβη, ὥστε ὁ γηραιὸς πλέον ἱεράρχης νὰ ἀφήσῃ αἰφνιδίως τὴν ἔδραν του. Τὸ μόνον ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ βιογράφος τοῦ Ἀνδρέου Νικίτας, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τόσας ἄλλας λεπτομερείας περὶ τῆς δράσεως τοῦ ἱεράρχου, ὥστε νὰ ἀναφέρῃ καὶ τὴν τοποθεσίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἐστάθη μετὰ τῶν ἄλλων Κρητῶν διὰ τὴν ἀποκρούσῃ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῆς νήσου, ὡς καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἐρισσῷ τῆς Μυτιλήνης ὅπου ἐτάφη, δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, νὰ ἠγνῶει τὸ σημαντικὸν γεγονός ὅτι ὁ Ἀνδρέας ἐδιώχθη ὑπὸ τοῦ εἰκονομάχου Λέοντος τοῦ Γ' καί, πολὺ περισσότερον, νὰ τὸ ἐγνώριζε καὶ νὰ τὸ παρέλειπεν ἔκουσίως. Τὸ ὅτι δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἶναι μᾶλλον ἀπόδειξις ὅτι δὲν συνέβη τίποτε. Ἐπικουρικῶς δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν θὰ ἦτο δυνατόν ἐπίσης νὰ ἀναφερθῆ ὅτι τοῦ ἐγκωμίου εἰς Ἅγιον Βασίλειον εἶναι ἄγνωστος ἡ χρονολογία, τίποτε δὲ δὲν ἀποκλείει νὰ ἔχη τοῦτο γραφῆ πολὺ πρὸ τῆς εἰκονομαχίας. Ἄν μάλιστα εἶναι ὀρθὰ τὰ παραδιδόμενα περὶ προσωρινῆς προσχωρήσεώς του εἰς τὸν μονοθελητισμόν⁴¹, ὁ λόγος εἰς Ἅγιον Βασίλειον δέον νὰ ἔχη γραφῆ περὶ τὸ 713-715, ἀμέσως δηλαδὴ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἦτταν τῶν μονοθελητῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, διότι περιέχει ρητὴν ὁμολογίαν ὀρθοδοξίας: «Καὶ εἰς Κύριος ἐν δύο φύσει γνωρίζεται, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ θεῷ Πνεύματι συμπροσκυνούμενος, ὁ τὰς δύο θελήσεις ὁμοίως καὶ ἐνεργείας φέρων⁴²». Σχετικῶς δὲ πρὸς τὸ Κοντάκιον, τοῦτο εἶναι προφανῶς νεώτερον καὶ συνεπῶς δὲν ἔχει ἀξίαν πρώτης πηγῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μετακίνησιν τοῦ Ἀνδρέου ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν, θὰ ἐπρότεινα ὅτι δὲν ἀποκλείεται αὕτη νὰ συνδέεται πρὸς τὴν ἀπόσπασιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης καὶ τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ἄν ὁ Ἀνδρέας ἔζησε πέραν τοῦ 731 εἶναι πιθανόν ὅτι ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τὴν ῥυθμίση τὰ ἐκ

⁴¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 95-96 καὶ Heisenberg A., Ein Iambisches Gedicht des Andreas von Kreta. «Byzantinische Zeitschrift» 10, 1901, 501-514.

⁴²) Migne, PG, 97, 931. Ἡ εἰκονολατρικὴ αὐτὴ ἔκφρασις εἶχεν ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ Vailhé S., Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, II, 1914, 1660. Ὁ Vailhé προτείνει ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Ἀνδρέου τὸ 740, στηριζόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Νικίτα: «ἡ δὲ ἐν Χριστῷ κοίμησις αὐτοῦ γέγονε κατὰ τὴν τετάρτην τοῦ Ἰουλίου μηνός, ἰνδικτιῶνος ὀγδόης» (τὸ 725 ἢ 740). Ἄν ὁ Ἀνδρέας, εἰς μεγάλην ἡλικίαν πλέον, παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἢ Μυτιλήνην, ἡ χρονολόγησις αὐτῆς εἶναι πιθανωτάτη. Ἄλλως, τοῦτο δὲ εἶναι ὀλιγώτερον πιθανόν, ὁ Νικίτας δὲν ἔχει ἀκριβεῖς πληροφορίας.

τῆς μεταβολῆς αὐτῆς δημιουργηθέντα προβλήματα, ἀπέθανε δὲ εἰς Ἐρισσὸν Μυτιλήνης κατὰ τὸ ταξίδιον ἐπιστροφῆς εἰς τὴν μητρόπολιν του. Δέον πάντως νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἡ ἀποψις τοῦ Παπαδοπούλου καὶ ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐδῶ εἶναι μόνον ὑποθέσεις.

Ὁ ἴδιος Ἰ. Β. Παπαδόπουλος παρουσιάζει καὶ μίαν ἄλλην ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν περὶ τῆς Κρήτης ἐπὶ εἰκονομαχίας γραφῶν ὅτι «Ἡ Κρήτη, ὑπὸ ἀμυγρῆς ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατοικουμένη στεγρῶς ἔχοντος τῆς πατρίου παραδόσεως, ἔλαβε μέρος μετὰ τῶν λοιπῶν νήσων εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλαδικῶν, ἧτις ἐξεργάγη τῷ 727, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου θεσπίσματος Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου ἐναντίον τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων⁴³». Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν τῆς ἐνδιαφερούσης αὐτῆς πληροφορίας. Ὁ Θεοφάνης πῖντως οὐδένα λόγον κάμνει περὶ Κρήτης: «*Ἐν τούτοις οὖν θείῳ κινούμενοι ζήλῳ στασιάζουσι κατ' αὐτοῦ μεγάλη ναυμαχία συμφωνήσαντες Ἑλλαδικοὶ τε καὶ οἱ τῶν Κυκλάδων νήσων, Κοσμηῶν τινα συνεπόμενον ἔχοντες εἰς τὸ στεφθῆναι. Ἀγυλλιανὸς δὲ τουρμαρχῆς τῶν Ἑλλαδικῶν ἤγετο τῆς στρατιᾶς καὶ Στέφανος⁴⁴*».

Κλείω τὴν παρέκβασιν αὐτὴν ἐπὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ ἐκλεκτοῦ Ἑλληνοῦ Βυζαντινολόγου ὑπογραμμίζων τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης του σχετικῶς μὲ τὸ νόθον τοῦ εἰς Ἀνδρέαν Κρήτης ἀποδιδόμενον ἀποσπάσματος «Περὶ τῆς τῶν ἁγίων εἰκόνων προσκυνήσεως⁴⁵». Ὑφος, γλῶσσα καὶ ἰδέαι τοῦ εἰς τὸν 14. αἰῶνα Παρισινὸν κώδικα 1630 διασωθέντος αὐτοῦ ἀποσπάσματος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὸ ὕφος, γλῶσσαν καὶ ἰδέας τοῦ Ἀνδρέου, ὅπως δύναται νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς εὐχερῶς συγκρίνων τὸ εἰς Μίγνε⁴⁶ δημοσιευθὲν αὐτὸ κείμενον μὲ τὰ εἰς τὸν ἴδιον τόμον τῆς Πατρολογίας συνεκδιδόμενα γνήσια ἔργα τοῦ Ἀνδρέου. Πρόκειται μᾶλλον περὶ συμπιλήματος πληροφοριῶν εἰλημ-

⁴³) Παπαδοπούλου Ἰ. Β., ἔ. ἀ. σελ. 37.

⁴⁴) Ἐκδοσις Bonn I. 623. Διὰ λόγους δὲ βιβλιογραφικῆς ἐνημερότητος δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἡ θεωρουμένη ὑπὸ ἄλλων καὶ ὑπὸ Παπαδοπούλου Ἰ. Β., ἔ. ἀ. 84, ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν ἀμυγρῆν τῆς Κρήτης πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ (Migne, PG, 111, 28 - 36 καὶ Σακελλίωρος Ἰ., Νικολάου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀμυγρῆν τῆς Κρήτης, ΛΙΕΕ, 3, 1890, 108 - 116), ἀπευθύνεται ὄχι πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ πρὸς τὸν Χαλίφην τῆς Βαγδάτης καὶ ἀφορᾷ ὄχι τὴν Κρήτην, ἀλλὰ τὴν Κύπρον. Πρβλ. Jenkins R., The mission of Saint Demetrianus of Cyprus to Bagdad, «Annuaire de l' institut de philologie et d' histoire orientales et slaves» 9, 1919, 267 - 275.

⁴⁵) Codex Parisinus graecus 1630 (du fonds grec), O m o n t H., Inventaires sommaire des manuscrits grecs, Paris 1880, 109 - 112.

⁴⁶) Migne, PG, 97, 1301 - 1304.

μένων ἐκ τῶν ἔργων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅπως φαίνεται ἄλλως καὶ ἀπὸ τὸ συνοδεῦον τὴν ἔκδοσιν εἰς Migne ὑπόμνημα, καὶ οὕτω ὀρθῶς ὁ Παπαδόπουλος ἀθετεῖ τὴν γνησιότητά του.

Β'. Ἀφηγούμενος τὰ κατὰ τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης ὁ Ψιλάκις εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Κρήτης» λέγει ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπέθανε δ' ἐκεῖ θάνατον μαρτυρικὸν λόγῳ τῶν ὑπὲρ τῆς εἰκονολατρείας πεποιθήσεών του⁴⁷. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν τὴν ἀντικρούει ὁ Πετράκις εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης»⁴⁸, ἀπολύτως ὀρθῶς. Ὁ Ψιλάκις συγγέει προφανῶς δύο ὁμωνύμους ἀλλὰ διαφορετικούς ἀγίους, τὸν Ἀνδρέαν Κρήτης, τὸν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ τὸν ἐκ Κρήτης Ἀνδρέαν τὸν ἐν Κρίσει. Σημειωτέον ὅμως, καὶ τοῦτο εἶναι ὑπὲρ τοῦ Ψιλάκι, ὅτι τὸ λάθος αὐτὸ οὐτε ἰδικὸν τοῦ μόνου εἶναι, οὔτε καὶ νέον. Αὐτὸς οὗτος ὁ Ehrhard, στηριζόμενος εἰς ἀτελῆ περιγραφὴν τῶν κωδίκων τοῦ Escorial, ἀνέφερεν ὡς ἀνεκδότον καὶ ἄγνωστον βιογραφίαν τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης τὸ γνωστὸν ἐγκώμιον τοῦ Συμεῶνος εἰς τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει⁴⁹. Ἀλλὰ καὶ πολὺ πρὸ αὐτοῦ ἤδη εἰς χειρόγραφον τοῦ 13. αἰῶνος, περιέχον μνηολόγιον, ὁ βίος τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει εἰσάγεται ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρήτῃ*⁵⁰». Εἰς δὲ τὸν γνωστὸν ὡς σημαντικὸν εἰκονογραφικὸν μνημεῖον κώδικα Vindobonensis historicus graecus 6, τοῦ 11. αἰῶνος, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει παρουσιάζεται μετ' ἄμφια ἐπισκόπου, κατὰ προφανῆ σύγχυσιν πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης⁵¹. Ταύτισις τοῦ Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει πρὸς τὸν Ἀνδρέαν

⁴⁷) Ψιλάκι Β., Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1899, 1, 703.

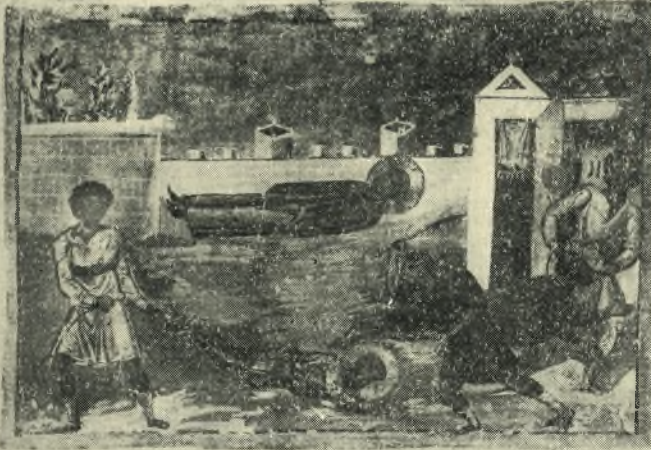
⁴⁸) Πετράκι Ἐμμ., Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ, Ἡράκλειον 1925, 90.

⁴⁹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', 1949, 95, σημ. 41.

⁵⁰) Κώδιξ Michigan III., 82, f 46 recto.

⁵¹) Vindobonensis graecus historicus 6, f 4 recto. Gerstinger H., Die Griechische Buchmalerei, Wien 1926, πίναξ 27. Τὸ ἴδιον λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν κώδικα Vaticanus graecus 1156, f 262 recto, ὅπου ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει παρίσταται μετ' ἄμφια ἐπισκόπου. Ἡ μικρογραφία, ὅπως καὶ τὸ κείμενον εἰς Μνηολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, σελίς 210 (Migne, PG, 117, 181 καὶ Il menologio di Basilio II, Codice Vaticano Greco 1613, I Testo, Turin 1907, 210) ἀφοροῦν καὶ εἰς τοὺς τρεῖς μάρτυρας, Στέφανον, Πέτρον καὶ Ἀνδρέαν. Εἰς τὸν κώδικα 358 (κατὰ Vladimir) ἢ 175 (κατὰ Sabbas) τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας καὶ εἰς τὴν σελίδα 122 verso (17η Ὀκτωβρίου) ὑπάρχει μικρογραφία τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἀνδρέου. Δυστυχῶς ὁ κώδιξ αὐτὸς εἶναι ἀπρόσιτος. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ Vaticanus graecus 1613, f 210, ὅπου ὁ Ἀνδρέας παρίσταται ὡς μεγαλόσχημος μοναχὸς (εἶναι ὁ εἰς τὸ μέσον τῆς μικρογραφίας παριστάμενος μάρτυς.) Ὅλοι οἱ ἀναφερόμενοι ἐνταῦθα κώδικες εἶναι τοῦ 10. πρὸς τὸν 11. αἰῶνα. (Πίν. Α').

✠ ΜΗΝΙ ΤΩ ΑΥΤΩ ΚΗ. ΑΘΛΗΕΙΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΥ
 ΦΕΦΑΝΟΥ ΤΟΥ ΝΕΙΟΥ ΚΤΩΝΙΟΥ ΝΑΣΤΩ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝ
 ΠΕΤΡΟΥ ΚΙΛΙΝΔΡΙΟΥ

Κωρυθαμίτιος οσίου λαοὸς ὁσιλὰ ἀνομήματα καὶ ἀλλήλοισι
 ἀφ' ἑαυτῶν ὁσίου κελιασίου εἰκόμα κερματιστῶν βραδύπερι
 τούτου κερματιστῶν φεφάνου πέρου και ἀφ' ἄλλοις. ὁ τῶν
 παιδῶν οὐκ ἔβλημα αὐτοῦ· ἀλλὰ πρὸς κυρῶσιν οὐκ ἔβλημα
 εἰκόμασ· και αὐτοὶ καλοῦσιν αὐτοὺς ἀφ' ἑαυτῶν· και ὡς
 ἀποφείλασ· ὁ δὲ λαὸς ὁ αὐτοῦ· και ἕτι μὲν ἔβλημα πρὸς
 τοῦ ὀχρῶσ· εἰταυτοῦ μὲν φεφάνου· πρὸς αὐτοῦ
 ἀβθὴν ραμῶσ ὀχρῶσ· και σὺρ ὀβθαμῶσ ὀχρῶσ
 ἄλλοσ· και σὺρ ὀβθου τοῦτοῦ λαοῦ μὲν ἔβλημα
 ἄλλοσ· ὁ δὲ λαὸς ἔβλημα κεφαλῆσ· και ἔβλημα
 κεφαλῆσ αὐτοῦ εἰσ ὄψοσ· και ἔβλημα· και ἔβλημα
 ἄλλοσ· πρὸς αὐτοῦ και ἔβλημα· ὁμοίωσ και ὄψοσ
 ἄλλοσ· και αὐτοὶ ἀβθῆσ και σὺρ ὀβθουσ· εἰσ
 ἄλλοσ· ὁ δὲ λαὸς πρὸς· πρὸς αὐτοῦ και
 ὀβθῆσ εἰσ φεφάνου· και μὲν τοῦτο ὀβθῆσ
 και τὸ πᾶν ὀβθῆσ· παρεδωκε τοῦ αὐτοῦ τοῦ ὀβθῆσ

Φωτοτυπία τῆς σελίδος 210 τοῦ κώδικος Vaticanus Graecus 1613.

*Η Ρεθυμνία εικόνη της Παναγίας τοῦ Πάθους

Κρήτης αποκλείεται καὶ διὰ λόγους χρονολογικοὺς (ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπέθανεν ἴσως περὶ τὸ 732, ὁ δὲ ἐμαρτύρησεν τὸ 766) ἀλλὰ καὶ διότι αἱ πηγαὶ ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἐν τῇ Κρίσει ἦτο ἀπλοῦς μοναχὸς καὶ δὴ ἀσκητὴς. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει καὶ ἡ ρητὴ πληροφορία τοῦ Νικηῖτα ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπέθανεν ἡσυχῶς εἰς Ἐρισσὸν τῆς Μυτιλήνης.

2. Ὅπως ἤδη ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ εἰκονομαχία εἶχε ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν Κρήτην διότι ἐξ ἀφορμῆς αὐτῆς ἡ νῆσος ἀπεσπάσθη τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἔδραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων περιοχῶν τῶν ἀποτελουσῶν τὴν διοίκησιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Τὸ θέμα τοῦτο, τῶν περὶ τὸ Ἰλλυρικὸν ἐρίδων τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν, ἔχει γίνεαι ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρων μελετῶν, ὥστε νὰ παρέλκη ἡ ἐκ νέου ἡ λεπτομερὴς ἔρευνά του. Αἱ σπουδαιότεραι ἐπ' αὐτοῦ συμβολαὶ εἶναι ἡ τοῦ Duchense L.,⁵² ἡ τοῦ Vailhé S.⁵³ ἰδίως δὲ τοῦ Dvor-
nik F.⁵⁴ Γρηγόριος ὁ Γ', Πάπας τῆς Ρώμης ἀπὸ τοῦ 731 μέχρι τοῦ 741, εἰς ἀπάντησιν τῆς ἰδίας ἀπὸ τοῦ 730 διὰ τῆς συνόδου τοῦ Σιλεν-
τίου ἐγκαινιασθείσης πολεμικῆς ἐναντίον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐξέδωκεν ἀφορισμὸν ἐναντίον τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς κινήσε-
ως αὐτῆς Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου. Ἀπάντησις ἐκ μέρους τοῦ αὐτο-
κράτορος εἰς τὸν ἀφορισμὸν αὐτὸν ἦτο ἡ ἀπόσπασις ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, τῶν περιοχῶν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι μολονότι πολιτικῶς ἀνή-
κον πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον, θρησκευτικῶς ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης. Μεταξὺ τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἦσαν αἱ τῆς Νο-
τίου Ἰταλίας, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κρήτης. Ἡ ἀπόσπασις αὕτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Παπικῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὑπαγωγὴ τῆς θὰ ἡ-
δύνατο ἐνδεχομένως νὰ εἶχε μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἐν τῇ νήσῳ, ἐν ᾧ μάλιστα τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Βυζαντίου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου καὶ πέραν, ἂν δὲν ἐπῆρχετο πρῶτον ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ (828-961) καὶ ἀπὸ τοῦ 1204 καὶ πέραν ἡ βενετικὴ. Καὶ οἱ Ἀραβες καὶ οἱ Βενετοὶ διὰ τῆς παρουσίας των εἰς τὴν Κρήτην συνετέλεσαν ὥστε ἡ θρησκευ-
τικὴ ζωὴ τῆς νήσου νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ τοὺς δρόμους ἐκείνους, τοὺς

⁵²) Les églises séparées. L' Illyricum ecclésiastique. Paris 1905.

⁵³) «Échos d' Orient» 14, 1911, 29 - 36.

⁵⁴) Εἰς δύο δημοσιεύματά του, La lutte entre Byzance et Rome à propos de l' Illyricum au IXe siècle, «Mélanges Charles Diehl» I, 1930, 61-80 καὶ τὸ κεφάλαιον Le diocèse de Méthode et la lutte autour de l' Illyricum εἰς τὸ βιβλίον του Les légendes de Constantin et de Méthode vue de Byzance, «Byzantinoslavica», Supplementa, I, 1933, 248 - 283.

ὁποίους θὰ ἠκολούθει, ἂν ἐξελίσσετο ἄνευ τῆς παρουσίας τῶν ξένων στοιχείων. Ἡ μορφή τῶν σχέσεων τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης πρὸς τὴν ἔδραν τῆς Ρώμης δὲν ἔχει, καθ' ὅσον γνωρίζω, μελετητῆ εἰσέτι συστηματικῶς⁵⁵. Χαρακτηριστικὴ τῆς παπικῆς δικαιοδοσίας ἐν Κρήτῃ εἶναι ἡ ἐν ἔτει 68 ἐνεργὸς ἐπέμβασις τοῦ Πάπα Βιταλιανοῦ ὑπὲρ τοῦ ἐπισκόπου Λάππης Ἰωάννου κατόπιν ἀποφάσεων ληφθεισῶν ἐναντίον τοῦ ὡς ἄνω ἐπισκόπου ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν Κρητῶν ἐπισκόπων, προεδρευομένης ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Γόρτινος καὶ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Παύλου. Ὁ Βιτολιανὸς παρὰ τὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ἐτάχθη παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸν ὑπεστήριξε δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν «*cubicularium et imperialem chartularium*» Βαάνην⁵⁶.

Ἡ ρῆξις αὕτη Βυζαντίου καὶ Ρώμης καὶ ἡ ἀλλαγὴ κυριαρχίας εἰς Κρήτην δὲν ἦσαν βιβαίως μεμονωμένα γεγονότα, οὔτε εἰδικῶς μόνον πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν συνεδέοντο. Εἶναι πρὸς τοῦτο χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ παπικὴ ἔδρα δὲν ἐνδιεφέρθη καὶ πολὺ διὰ τὴν ἀνάκτησιν τῶν περιοχῶν αὐτῶν ἀργότερα, ἀκόμη καὶ ὅτε, ἦδη πρὸ τοῦ Φωτίου, αἱ σχέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀπεκατεστάθησαν. Ἀπὸ τὴν ἀποψιν τῆς κρητικῆς ἐκκλησίας, ἰδίως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐργασίαν τὴν ὁποίαν ἔκανεν ἐκεῖ ὁ Ἄνδρέας, ὁ ὁποῖος ἐπιπλέον εἶχε σταλῆ εἰς Κρήτην ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ σύνδεσμος μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖος, λόγῳ τῆς κοινότητος τῆς γλώσσης καὶ τῆς φυλῆς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν Παπικὴν ἐκκλησίαν, αἱ περιοχαὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦσαν πλέον μικρολεπτομέρεια καὶ δὲν ἐσήμαιναν σπουδαῖα πράγματα ἐν ὄψει τῶν ἀρξαμένων, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8. αἰῶνος καὶ πέραν, σχέσεων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰς φραγκικὰς φυλάς τῆς Εὐρώπης. Οὕτω ἡ Κρήτη ἔπαυσε νὰ ἔχη ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, πολὺ προτοῦ ἀκόμη ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ ὑποκόψη τοὺς δεσμοὺς τῆς νήσου καὶ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

3. Εἰς τὸ πλαίσιον αὐτό, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ Ἄνδρέου Κρήτης, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν νέων προσανατολισμῶν τοὺς ὁποίους ἐπέφερεν ἡ σύνδεσις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης μὲ τὸ Πατριρρεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀνεπτύχθη ὁ Ἄνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει. Διὰ τοῦ μαρτυρίου του ὑπὲρ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων ἀνεπέ-

⁵⁵) Παρατηρήσεις τινὲς τοῦ Πετράκι εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης» εἶναι πολὺ ἀξιόλογοι.

⁵⁶) Jaffé Ph., *Regesta Pontificum Romanorum*, Berlin 1851, 165. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae 1759, XI, passim. Πετράκι Ἐμμ., *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ*, Ἡράκλειον 1925, 65 κ. ἔ.

ωσε τὴν ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ μεγάλῃς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ἰδρυθεῖσα ὑπὸ Ἀποστόλου καὶ ἀνυψωθεῖσα διὰ μαρτύρων ἐπὶ τῶν διωγμῶν, εὔρεν εἰς τὸ πρόσωπόν του ἕν ἀκόμη θεμέλιον τῆς δόξης της.

4. Δὲν ἦτο ὁμοῦς ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει ὁ μόνος ἐκ Κρήτης μάρτυς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ διάκονος Στέφανος τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντα βίον τοῦ γνωστοτέρου ἐκ τῶν μαρτύρων τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐποχῆς Στεφάνου τοῦ νεωτέρου παρέχει μίαν ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν τὴν ὁποίαν λόγῳ τῆς σημασίας της παραθέτω αὐτουσίαν. Πρόκειται περὶ συζητήσεως ἡ ὁποία γίνεται εἰς τὸ «*ἱερὸν πραιτώριον*», τὴν «*δημοσίαν φυλακὴν*» τοῦ Βυζαντίου, ὅπου εὐρίσκονται ἐγκλειστοὶ Στέφανος ὁ νεώτερος καὶ τριακόσιοι τεσσαράκοντα δύο ἄλλοι ἀντίπαλοι τῶν εἰκονομάχων: «*Ἐν μιᾷ δὲ τῶν ἡμερῶν καθεσθεις μετὰ τῶν συνδεδεσμενῶν πατέρων ὁ ὄσιος, ἐκινήθη λόγος περὶ τῶν κατὰ χώρας γεγονότων βασάνων τοῦ διωγμοῦ παρὰ τῶν ἀρχόντων τοῦ τωράννου. Παρήχθη δὲ εἰς μέσον Ἀντώνιος τῆς Κρητῶν νήσου, ἀπαγγέλων τὸ θεόθυτον θῦμα, καὶ φησιν: Πῶς ὑπ' ὄψιν ἀδακρυτὶ ἀγάγοιμι, πατέρες τίμοι, τὰ τοῦ ἀββᾶ Παύλου ἀριστεύματα; Οὗτος γὰρ ὁ γεννάδας κατεσχέθη ὑπὸ Θεοφάνους ἀρχισατραπῆς τῆς νήσου τὸ ἐπίκλην Λαοδοτύρου καὶ προσήχθη πρὸς ἐξέτασιν ἐν τῷ λεγομένῳ πραιτωρίῳ τοῦ Ἡρακλείου. Προῦκειτο δὲ πρὸς γῆν ἡ τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν, καθ' ὃ ὑπὲρ ἡμῶν ἐσταυρώθη καὶ τὸ τῶν βασάνων ὄργανον, τὸ παρ' ἑλλήσι λεγόμενον καταπέλται καὶ φησὶν ὁ στρατηγός: «ὦ Παῦλε, ἐν ἐκ τῶν δύο σοὶ πρόκειται, ἢ τὴν εἰκόνα πατήσαντα ζῆσαι ἢ τὴν βασάνῳ παραπεμφθῆναι». Ὁ δὲ ἄγιος φωνῆ μεγάλη ἀνέκραξεν: «Μὴ γένοιτό μοι, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, νίε τοῦ Θεοῦ, πατήσαί σου τὴν σαρκομοιόμορφον θεῖαν εἰκόνα, σκῆνωμα ὑπάρχουσαν τοῦ φοβεροῦ σου ὀνόματος». Καὶ πρὸς γῆν γενευκῶς, τὴν προσήκουσαν προσκύνησιν προσῆξεν τῇ ἀγίᾳ εἰκόνι. Θυμωθεὶς δὲ ὁ στρατηγὸς τοῦτον ἐκδυθῆναι προστάττει, εἶθ' οὕτως ἀπλωθῆναι πρὸς τοὺς καταπέλτας. Καὶ περισφίξαντες οἱ ὑπηρέται τὸν ἅγιον πρὸς ταῖς δυοὶ σανίσι ἀπὸ τε τραχήλου ἕως ἀστραγάλων καὶ διὰ σιδήρων τούτου τὰ μέλη καθηλώσαντες καὶ ἐπὶ κεφαλῆς κρεμάσαντες κυκλόθεν τε πυρκαϊὰν ὑφάπαντες παμμεγέθη, οὕτως δλοκαύτωμα διὰ πυρὸς τὸν ἅγιον πεποίηκεν ὁ τοῦ παρανόμου βασιλέως παρανομώτερος ἄρχων⁵¹». Περὶ τοῦ ἀναφερομένου ἐνταῦθα σαφῶς ὡς ἀγίου καὶ μάρτυρος Παύλου διετυπώθη πρὸ πολλοῦ ἢ ἀντίληψις, ὅτι ὁ βιογράφος τοῦ Στεφάνου ἔγραψεν ἐκ λάθους «*Κρήτη*» ἀντὶ «*Κύπρος*» καὶ ὅτι συνε-*

⁵¹) Migne, PG, 100, 1164.

ὡς ὁ Παῦλος δὲν εἶναι Κρήσις, ἀλλὰ Κύπριος⁵⁸. Ἀντεπαρτηρήθη ὁμοως, καὶ μάλιστα ἐπίσης πρὸ πολλοῦ, ὅτι οἱ κώδικες ὁμιλοῦν μόνον καὶ σαφῶς περὶ Κρήτης καὶ Ἡρακλείου, ἡ δὲ Κύπρος ἀποκλείεται ὁπωσδήποτε νὰ ἀναφέρεται ἐδῶ, ὡς μὴ ὑπαγομένη κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, εἶναι δὲ τοῦτο τόσον σαφές, ὥστε δὲν θὰ ἀνέφερα τὴν συζήτησιν αὐτήν, ἂν δὲν ἐχαρακτηρίζετο καὶ εἰς νέα σχετικῶς βιβλία, ὅπως τὸ «Βιογραφικὸν Λεξικὸν τῶν Ἀγίων» τοῦ Holweck, ἐκδόσεως 1924, ὃ ὡς ἄνω Παῦλος ὡς Κύπριος⁵⁹.

Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ διακόνου Στεφάνου πληροφοροῦμεθα ὅτι εἰς Κρήτην, τουλάχιστον εἰς τὸ Ἡράκλειον, ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ἐγένετο διωγμὸς κατὰ τῶν εἰκονολατρῶν, ὅτι εἰς αὐτὸν ἐπρωτοστάτησαν ὁ διοικητὴς τῆς νήσου (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἦτο Θεοφάνης, τὸ δὲ παρωνύμιον Λαρδοτύρης) καὶ ὅτι εἰς ἐκ τῶν Κρητῶν, ὁ μοναχὸς Παῦλος, κατεδικάσθη εἰς θάνατον καὶ ἐξετελέσθη. Ἀντίπαλος ἐπίσης τῶν εἰκονομάχων ἦτο ὁ δι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν αἰτίαν μεταφερθεὶς ἐκ Κρήτης καὶ σφηνούμενος τὰ περὶ Παύλου εἰς τοὺς συνεγκλείστους εἰς τὸ πραιτώριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως συντρόφους τοῦ Στεφάνου μοναχὸς ἐκ Κρήτης Ἀντώνιος. Περὶ τοῦ Ἀντωνίου τούτου οὐδεμία ἄλλη, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὑπάρχει πληροφορία. Περὶ δὲ τοῦ Παύλου εἰς τὰ «Acta Sanctorum» καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω λεξικὸν τοῦ Holweck ἀναφέρεται ὅτι ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 17ην Μαρτίου. Τοῦτο ὁμοως δὲν παραδίδεται εἰς τὸ «Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως»⁶⁰ ἀλλὰ μεταγενέστερον εἰς κώδικα γροφέντα τὸ 1301 καὶ εὑρισκόμενον τώρα εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ εορτὴ του καθιερώθη ἀργότερον καὶ προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀφηγήσεως τοῦ διακόνου Στεφάνου.

Διὰ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων σχηματίζεται ἐνδιαφέρουσα ὁμὰς θυμάτων ἐκ Κρήτης ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἐρίδων περὶ τῶν εἰκόνων. Ἐξ αὐτῶν ὁ εἰς ἐμαρτύρησεν εἰς Κρήτην, ὁ δεύτερος μετεφέρθη δέσμιος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐνδεχομένως δὲ ἐμαρτύρησεν ἐκεῖ, ὁ δὲ τρίτος μετέβη ἐκουσίως εἰς τὴν βισιλεύουσαν ὅπου καὶ ἐμαρτύρησεν. Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων ὁ περισσότερον δημοφιλῆς ὑπῆρξεν ὁ τρίτος, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου ἐφυλάχθησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ εἰς μνήμην του Κοντάκιον:

⁵⁸) Migne, PG, 115, 1089.

⁵⁹) Holweck F. G., A biographical Dictionary of the Saints. S. Louis Mo and London 1924, 780. Ὁ ἴδιος συγγέει ἀλλαχοῦ τὸν Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει μὲ τὸν Ἀνδρέαν τὸν Καλυβίτην. Ἐ. ἀ. σ. 72.

⁶⁰) Πρβλ. ὑποσημειώσιν 18.

«Ἐορτάζει σήμερον ἡ Βασιλεύουσα πόλις ἑορτὴν ὑπέρολαμπρον, τῆς φωτοφόρου σου μνήμης, ἅπασαν προσκαλουμένη πόλιν καὶ χώραν· χαίρει γὰρ ὡς κεκτημένη θησανρὸν μέγα τὸ πολυάθλόν σου σῶμα, Ἀνδρέα μάρτυς, ὀρθοδοξίας φωστήρ».⁶¹

Γ.

Κατὰ τὴν Οἰκουμενικὴν ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας Σύνοδον τοῦ 787, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ πρώτη ἀναστήλωσις τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ ἡ καταδικὴ τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, ἡ Κρήτη ἀντεπροσωπεύθη διὰ τοῦ «ἐπισκόπου Κρήτης Ἡλίας», ὁ ὁποῖος βεβαίως ἦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἢ μητροπολίτης τῆς νήσου. Εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου αὐτῆς μνεία τοῦ ὀνόματός του γίνεται εἰς ἕξ διαφορετικὰς περιπτώσεις: ἀναφέρεται πρῶτον εἰς τὸν κατάλογον τῶν παραστάντων ἀρχιερέων ὑπὸ τὸν ἀπλοῦν τίτλον: «ἐπίσκοπος Κρήτης»⁶². Δευτέραν φορὰν ἀναφέρεται μετὰ τῶν ἄλλων ἀρχιερέων τῶν ἐγκρινάντων τὴν ἀπὸ πολιτικῆς καὶ θεολογικῆς ἀπόψεως σημαντικωτάτην ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου καὶ πάπα Ρώμης Ἀδριανοῦ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιον. Ὁ Ἡλίας προέβη εἰς τὴν ἀκόλουθον δήλωσιν: «Ἡλίας ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Κρήτης εἶπε: κατὰ τὰ τίμια γράμματα τοῦ ἁγιωτάτου πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης Ἀδριανοῦ, οὕτως ὁμολογῶ καὶ κρατῶ τῶν τιμίων καὶ ἱερῶν εἰκόνων, μὴ μετατεθεῖς ποτέ· οὐδὲ γὰρ ἀρτίως μόνον προσκυνῶ αὐτούς· τοὺς δὲ μὴ οὕτω ὁμολογοῦντας ἀναθεματίζω»⁶³. Τρίτη φορὰ καθ' ἣν ἀναφέρεται εἶναι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρὸς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου Ταρασίου ἀποσταλεισῶν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῶν ἐκ μέρους τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων. «Ἡλίας ὁ δοσιώτατος ἐπίσκοπος Κρήτης εἶπε: τοῖς σταλεῖσι γράμμασιν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς ἀκολουθῶν στοιχῶ καὶ συντίθημι»⁶⁴. Τετάρτην φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς θεολογικῆς συζητήσεως περὶ τῆς κανονικότητος τῆς συμπαρουσίας εἰς τὴν σύνοδον αὐτὴν ἀρχιερέων συμπολεμησάντων εἰς τὸ παρελθὸν τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῆς εἰκονομαχίας καὶ γενικῶς περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἕξῃς πρὸς τοὺς μετανοήσαντας τώρα εἰκονομάχους. Ὁ Ἡλίας ἀποδεχόμενος τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου ὑπογράφει ὡς ἕξῃς: «Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος τῆς Κρητῶν νήσου ἀ-

⁶¹) Μηναῖον Ὀκτωβρίου, Ἀθῆναι 1904, 131.

⁶²) Mansi, ἔ. ἀ. 12, 994.

⁶³) Ἔ. ἀ. 12, 1090.

⁶⁴) Ἔ. ἀ. 12, 1150.

σμένως πάντα τὰ προγεγραμμένα δεξάμενος υπέγραψα»⁶⁵. Αἱ δύο ἄλλαι ὑπόλοιποι φοραὶ καθ' ἃς τὸν συναντῶμεν εἶναι εἰς τὸν κατάλογον τῶν παραστάτων, κατὰ τὴν τελικὴν συνεδρίαν τῆς συνόδου, ἀρχιερέων ὑπὸ τὸν τίτλον καὶ πάλιν «ἐπίσκοπος Κρήτης»⁶⁶, ὡς καὶ μεταξὺ ὄλων τῶν ἄλλων ἀρχιερέων τῶν ὑπογραψάντων τὴν ὁμολογίαν πίστεως καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν τῶν εἰκονομάχων. Ὁ Ἡλίας υπέγραψεν ὡς ἀκολούθως: «Ἡλίας ἁμαρτωλὸς ἐπίσκοπος Κρήτης τοῖς πατρικοῖς δόγμασιν ἐξακολουθῶν καὶ τῇ παραδόσει τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, ὁρίσας υπέγραψα»⁶⁷.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν σύνοδον τοῦ 787 δὲν ἔχει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον αὐτῇ καθ' ἑαυτήν, διότι ἡ σύνοδος αὕτη ἦτο οἰκουμενικὴ, ἐτέλει δὲ καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀπετελέσθη ἀπὸ ἀντιπροσώπων ὄλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐδρῶν ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ, ἐκ τῶν ὁποίων μάλιστα εἶναι ἐνδεχόμενον πολλοὶ νὰ εἶχον διορισθῆ δια πρώτην φορὰν ἀμέσως μετὰ τὴν πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων νέαν στροφὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐνδιαφέρον ἔχουν μόνον αἱ συνοδεύουσαι τὴν ὑπογραφήν τοῦ Ἡλίου εἰς τὸ πρακτικὸν ἐγκρίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ φράσεις του: «οὕτως ὁμολογῶ καὶ κρατῶ τῶν τιμίων καὶ ἱερῶν εἰκόνων μὴ μετατεθεῖς ποτέ· οὐδὲ γὰρ ἀρτίως μόνον προσκυνῶ αὐτούς». Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Ἡλίας, ὢν παλαιόθεν εἰκονολάτρης, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἐπίσκοπος Κρήτης ἐπὶ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (741-775), κατὰ τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ τῶν σκληρῶν διωγμῶν τῶν εἰκονολατρῶν, προφανῶς δὲ οὔτε ἐπὶ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Δ' (775-780), ὅστις, ἂν καὶ ὑπὸ ἡλιωτέραν τώρα μορφήν, ἐσυνέχισε πάντως τὴν πολιτικὴν τοῦ προκατόχου του, ἀλλ' ὅτι ἀνήχθη εἰς τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας τῶν εἰκονολατρῶν Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' καὶ Εἰρήνης, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ὁποίων ἐγένετο καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος. Νομίζω μάλιστα ὅτι ὁ χρόνος ἐκλογῆς τοῦ Ἡλίου δύναται νὰ περιορισθῆ ἀκόμη περισσότερον καὶ νὰ ὁρισθῆ ὡς ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς πατριαρχείας τοῦ Ταρσίου, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 787, ἔτους κατὰ τὸ ὅποιον ὁ Ἡλίας παρέστη εἰς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας ὡς ἐπίσκοπος Κρήτης, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν 25. Δεκεμβρίου 784, ἡμερομηνίαν ἐκλογῆς τοῦ Ταρσίου ὡς πατριάρχου, ἦτοι τὸ 785 ἢ 786.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἐπίσης αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς δὲν ἔχουν αἱ

⁶⁵) *E. ἀ. 13, 136.

⁶⁶) *E. ἀ. 13, 365.

⁶⁷) *E. ἀ. 13, 381.

συνοδεύουσαι τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἁλίου φράσεις, πλὴν τῆς ἀμέσως ἀνωτέρω σχολιασθείσης εἰς τὸ πρακτικὸν ἐγκρίσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀδριανοῦ. Αἱ φράσεις αὗται εἶναι τυπικαί, ἐπαναλαμβάνονται δὲ ὁμοιοτρόπως καὶ εἰς τὰς ὑπογραφὰς ἄλλων ἀρχιερέων. Ἐνδιαφέρον, ἀντιθέτως, ἔχουν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ «τάξις» εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἁλίου ἐκάστοτε, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ γεγονός ὅτι αἱ ὡς ἄνω συνοδευτικαὶ φράσεις εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἀπαντοῦν ὄχι εἰς ὅλας τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἄλλων ἀρχιερέων, ἀλλὰ εἰς ὠρισμένην ὁμάδα ἕξ αὐτῶν. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς πρώτης ἐκ τῶν δύο αὐτῶν διαπιστώσεων ἐρμηνεύει καὶ τὴν δευτέραν: Ἐὰν πρακτικὰ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ἀποδεικνύουν ὅτι κατὰ τὸν ὄγδον αἰῶνα ἡ ἐκκλησία Κρήτης κατεῖχεν ὅλως ἰδιαιτέρως ὑψηλὴν θέσιν εἰς τὴν τάξιν πρωτοκαθεδριῶν τῶν μητροπόλεων καὶ ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Εἰς τὴν μετὰ πάσης προσοχῆς συνταχθεῖσαν τάξιν ὑπογραφῶν ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου ὁ ἐπίσκοπος Κρήτης ἀναφέρεται ἢ ὑπογράφει πάντοτε μετὰ τῶν πρώτων: Οὕτω ἐκ τῶν ἕξ ὡς ἄνω περιπτώσεων κατὰ τὰς ὁποίας ἀναφέρεται ἡ ἐπισκοπὴ ἢ ὁ ἐπίσκοπος Κρήτης, εἰς τὴν πρώτην ἢ ἐπισκοπὴ Κρήτης ἀναφέρεται ὡς ἑνδεκάτη κατὰ σειράν (αἱ τρεῖς πρώται εἶναι, εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις, Ρώμης, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Πατριαρχείων Ἀνατολῆς), εἰς τὴν δευτέραν καὶ εἰς τὴν τρίτην ὁ Ἁλίας ὑπογράφει δέκατος, εἰς τὴν τετάρτην δέκατος τέταρτος, εἰς τὴν πέμπτην ἢ ἐπισκοπὴ Κρήτης φέρεται ὡς δωδεκάτη καὶ εἰς τὴν ἕκτην ὁ Ἁλίας ὑπογράφει καὶ πάλιν ὡς δέκατος τέταρτος. Ἡ ὑψηλὴ αὕτη θέσις τῆς ἐκκλησίας Κρήτης εἰς τὴν τάξιν ἐκκλησιῶν εἴτε τῆς Ρώμης, εἴτε (ἔπειτα ἀπὸ τὴν προσηρτήσιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον) τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρετηρήθη ἤδη καὶ ὑπὸ ἄλλων, ὀρθῶς δέ, νομίζω, ὁ Κονιδάρης⁶⁸ ἠρμηνέυσεν τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Κρήτης εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ ἀποστόλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῶν λόγων τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἰδιαζόντως λεπτῶν προβλημάτων τῆς ἐκκλησίας τῆς νήσου εἰς τὰ νέα πλαίσια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· οὕτω τὴν ὑψηλὴν αὐτὴν θέσιν τῆς ἐκκλησίας Κρήτης εἰς τὴν τάξιν προβαδίσματος τῶν μελῶν τῆς δυτικῆς κατ' ἀρχὰς καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀργότερον ἐκκλησίας τὴν καθώριζον παλαιότερον μὲν λόγοι θρησκευτικοί, μεταγενεστέρως δὲ λόγοι ἐπιπλέον καὶ πολιτικοί, ἐν οἷς κυρίως ἡ ἀνάγκη νὰ ἰσοσταθμισθοῦν τὰ διὰ τῆς ἀποσπάσεως ἐκ τῆς Ρώμης μοιραίως

⁶⁸) Κονιδάρις Γ. Ἰ., Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν. Athen 1934, 40 κ. ἑ.

δημιουργηθέντα μειονεκτήματα διὰ τῆς παροχῆς εἰδικῶν πλεονεκτημάτων. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν εἰς προέχουσαν θέσιν μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου Κρήτης εἰς τὰ πρακτικά τῆς συνόδου ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἀποστόλου Ἰδρουσιν τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς καὶ εἰς σκόπιμον παραχώρησιν προνομίων ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ δὲ ἀναγραφή ἐρμηνείας ἐκάστης ψήφου τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου ὀφείλεται εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν προέχουσαν θέσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἁλίου ἀντιπροσωπευθείσης ἐν τῇ συνόδῳ ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἁλίου εἰς τὴν σύνοδον αὐτὴν δὲν φαίνεται ἀπὸ τὰ πρακτικά νὰ ὑπῆρξεν ἰδιαιτέρως σημαντικὴ. Καὶ εἰς τὰς ἕξι περιπτώσεις καθ' ἃς ἀναφέρεται, ἐκτελεῖ ὑπηρεσίαν ὀφειλομένην εἰς τὸν τίτλον του καὶ ὄχι εἰς τὴν προσωπικότητά του. Εἰς τὰς δραματικὰς καὶ ἐξόχου θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος συζητήσεις περὶ τιμῆς τῶν εἰκόνων, περὶ τῆς παραδόσεως καὶ περὶ αἰρετικῶν, συζητήσεις κατὰ τὰς ὁποίας διέπρεψαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, οἱ μοναχοὶ τοῦ Στουδίου, ὁ ἐπίσκοπος Κύπρου Κωνσταντῖνος καὶ βεβαίως ὁ Ταράσιος, συμβάλλοντες εἰς τὴν πορείαν τῆς συνόδου διὰ τῆς προσφορᾶς πηγῶν, προσωπικῶν ἀφηγήσεων, θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων καὶ διὰ τοῦ ἥθους των, ὁ Ἁλίας παρέμεινεν τελείως ἀμέτοχος, ἀρνούμενος νὰ παρουσιάσῃ τὴν γνώμην του καὶ νὰ φηφίξῃ ὁσάκις ἦτο ὑποχρεωμένος πρὸς τοῦτο. Ἡ σιωπὴ αὕτη τοῦ ἐπισκόπου Κρήτης συνδέεται ἰδιαιτέρως καὶ πρὸς τὸ ἀναπτυσσόμενον ἐδῶ θέμα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρίσει, διότι ἐκ τῆς μὴ μνείας τοῦ μάρτυρος τούτου ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκκλησίας τῶν Κρητῶν εἰς τὴν οἰκουμενικὴν σύνοδον κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἐνισχύεται, νομίζω, ἔτι περισσότερον ἢ ἀνωτέρω ὑποστηρικθεῖσα ἄποψις, ὅτι ἡ προβολὴ τοῦ ἁγίου αὐτοῦ ἐγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει καθ' ἣν ἐποχὴν κατεβάλλετο προσπάθεια νὰ ἐπουλωθῶσιν αἱ πληγαὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς νήσου, αἱ προελθοῦσαι ἀπὸ τὸ διπλοῦν πληῆγμα τῆς εἰκονομαχίας καὶ τῆς ἀραβικῆς κατοχῆς. Ὅτε οἱ Ἀραβες κατέλαβον τὴν Κρήτην, τὸ 828, ἐπίσημος πολιτικὴ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηκολούθει νὰ εἶναι, ἔστω καὶ ὑπὸ χαλαρωτέραν τῶρα μορφήν, ἡ εἰκονομαχία. Οὕτω ἡ Κρήτη περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἀραβας ἐνῶ ἀκόμη εὐρίσκετο ὑπὸ εἰκονομαχικὸν καθεστῶς (καὶ ἀφοῦ εἶχεν ἤδη ὑποστῆ, τὸ 623, τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Σλάβων)⁹⁹, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐχρειάσθη συστηματικὴ

⁹⁹) V a s m e r M., Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 14 καὶ 174 - 176, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Πηγὴ διὰ τὰ περὶ εἰσβολῆς Σλάβων εἰς Κρήτην τὸ 623 εἶναι τὸ χρονικὸν τοῦ σύρου Θωμᾶ τοῦ Πρεσβυτέρου, τοῦ 7. αἰῶνος· τοῦ χρονικοῦ τούτου ἐξεδόθη λατινικὴ μετάφρασις ὑπὸ L a n d, Anecdota Syriaca, I, Leyden 1862, 115: «*Slavi Cretam ceterasque insulas invasere,*

προσπάθεισ, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ πάλιν ἡ ὀρθοδοξία⁷⁰. Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἕξαρσις τῶν ἐκ Κρήτης ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπέβλεπε πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπόν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τιμὴ ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει λείψανά των. Πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν εἶναι συνδεδεμένον βεβαίως καὶ περιστατικόν, τὸ ὁποῖον μολονότι εἶναι τυλικὸν αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀποκτᾷ, νομίζω, ἰδιαιτέραν σημασίαν λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν συνέβη. Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης διηγεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἀπόβασίν του εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἔδωσεν ἐντολὴν καὶ κατεσκευάσθη μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Θεοτόκου μετὰ πλήθους εἰκονογραφιῶν: «*Ναὸς ἀπηροτίσθη διὰ τριῶν ἡμερῶν περικαλλῆς καὶ σεβάσμιος, σφαιροειδῆ τὸν ὄροφον ἔχων καὶ παραπτέροις κεκοσμημένους καὶ κίους καὶ προνάοις καὶ κόσμῳ διηνηθιομένους μαρμάρων καὶ μορφαῖς ἁγίων περιαστράπτων καὶ ὅλως ἀπηροτισμένους εἰς*

Εἰκὼν 1.— Κώδιξ Vaticanus Graecus 1156, σελὶς 202 verso.

atque illic rui viri Kenesrinenses comprehensi sunt, quorum fere viginti interfecti». Τὴν πηγὴν ταύτην τὴν ἐχρησιμοποίησεν ἰδίως ὁ Vasiliev A., Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, «*Βυζαντινὰ Χρονικά*» 5, 1898, ἰδίως σελὶς 413, σημ.4 (εἰς ῥωσικὴν). Εἰς τὰς δύο μελέτας τοῦ Τομαδάκη N. B., Σλάβοι ἐν Κρήτη, «*Ἐπετηρὶς ἐταιρίας Κρητικῶν σπουδῶν*» I, 1938, 425 - 431 καὶ Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν σλαβικῶν, ἀρμενικῶν καὶ τουρκικῶν ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, αὐτόθι 2, 1939, 7 - 19, δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπιδρομῆς αὐτῆς.

⁷⁰ Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μετὰ τὴν ἀραβικὴν κατοχὴν καὶ πρὸ τῆς Βενετοκρατίας ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης συνεκέντρωσεν ὁ Laurent V., *Le Synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XIII siècles*. «*Échos d' Orient*» 32, 1933, 385 - 412. Ἐνδιαφέρουσαι εἰς τὸ ἄρθρον αὐτὸ τοῦ Laurent εἶναι καὶ αἱ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῶν διαφόρων ἐπισκόπων Κρήτης ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑλλάς. Ὁρθῶς ὁ Laurent, ὅπως καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ, ἐν οἷς ὁ Salaville S., *Dictionnaire de Theologie Catholique*, 4, 1911, 2331 - 2334 (ἀντιθέτως, ὅχι ὁμοῦς ὀρθῶς, ὁ Πετράκις, ἔ. ἀ.) διακρίνει δύο διαφόρους Ἑλλάς, τὸν παραστάντα εἰς τὴν οἰκουμενικὴν

ὄραιοτητα»⁷¹. Ὁ Gregoire ὀρθῶς, νομίζω, ὑπεστήριξε ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἐκτίσθη ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 866 πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦς Ἄραβας), ὁ δὲ Φωκάς ἀπλῶς τὸν ἐπεσκεύασε, διότι ἡ ὀνομασία «τοῦ Μαγίστρου» ἢ ἀποδιδόμενη εἰς τὸν ναὸν ὑπὸ τοῦ Ἀταλειάτου, ἀνευρίσκεται ἤδη εἰς τὸ «Συναξάριον Κωνσταντινουπόλεως» τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν μνείαν μεταγενεστέρων τῶν μέσων τοῦ δεκάτου αἰῶνος περιέχει⁷². Καὶ τὸ γεγονός τῆς ἰδρύσεως τοῦ μεγαλοπρεποῦς αὐτοῦ ναοῦ ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ', ὁ ὁποῖος μάλιστα μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Κρήτην, ὅπως συνάγεται ἀπὸ δύο ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου πρὸς αὐτόν, ὅσον καὶ τὸ ὅτι τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς εἰς ἓκ τῶν σπουδαιότερων παραγόντων ἦτο ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης Σέργιος ὁ Νικητιάτης, «ὅς καὶ ζηλωτὴς διάσημος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως γέγονε καὶ πολλὰ ἠγωνίσαστο εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν γενέσθαι τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων», παραλλήλως πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ ἐξάρσεως τῶν Κρητῶν ἁγίων, πείθουν, νομίζω, ὅτι εἰς Κωνσταντινούπολιν ἦτο σαφὴς ὁ κίνδυνος τὸν ὁποῖον διέτρεχεν ἡ Κρήτη⁷³.

Τοῦ κινδύνου αὐτοῦ συνείδησιν εἶχεν καὶ ὁ περίφημος Ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὅστις ἄλλως δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς κατῆλθε καὶ παρέμεινε ἐπὶ ἑπταετίαν εἰς Κρήτην ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Φωκά. Ὁ βιογράφος του δὲν ὀμιλεῖ περὶ εἰκονομαχίας⁷⁴ ἢ

σύνοδον τοῦ 787 καὶ τὸν συγγραφέα τῶν σχολίων εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν (Migne, PG, 36, 746-902), τῶν ἀνεκδότων εἰσέτι εἰς Ἰωάννην τῆς Κλίμακος καὶ τῶν «Ἀποκρίσεων εἰς Διονύσιον τὸν μοναχόν» (Migne, PG, 119, 985-997). Ὅπως ἦδη ἀνεπύχθη ὑπὸ Sadjak J., *Historia critica scholiarum et commentatorum Gregorii Nazianensi I Cracoviae 1914*, 95-98, ἢ εἰς τὸν τίτλον «Ἐξήγησις εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, πονηθεῖσα τῷ εὐτελεῖ μητροπολίτῃ Κρήτης Ἠλία, ὑπερορῶ τυχάνοντι» φράσις «ὑπερορῶ τυχάνοντι» εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰκονομαχίαν, ὅλα δὲ τὰ στοιχεῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν 11. αἰῶνα τοποθετήσεως τοῦ μητροπολίτου τούτου καὶ τῆς διακρίσεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Ἠλία τῆς συνόδου τοῦ 787,

⁷¹) Ἐκδοσις Bonn 226.

⁷²) Gregoire H., *Études sur le neuvième siècle*, «Byzantion» 8, 1933, 528-530. Τὴν μνείαν τοῦ Ἀταλειάτου περὶ ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά ἀκολουθεῖ ὁ Wolff R. L., Footnote to an incident of the Latin occupation of Constantinople: The church and the icon of the Odegetria. «Traditio» 6, 1948, 324, σημ. 31. Λόγω τῶν δύο ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου (Βαλέτα I. N., Φωτίου ἐπιστολαί, Λονδίνον 1864, 536-539) εἶναι, νομίζω, προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ'.

⁷³) Gregoire H., ἔ. ἀ. Πρὸβλ. ὁμοίως τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἰδίου εἰς Vasiliev A. A., *La dynastie d' Amorium (Byzance et les Arabes I)*, Bruxelles 1935, 191, σημ. 2.

⁷⁴) Λάμπρου Σπυρ., Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε. «Νέος Ἑλληνο-

ὑπόθεσις αὐτῆ διὰ τὸ κέντρον ἀνῆκε πλέον εἰς τὸ παρελθόν, εἰδικῶς ὅμως διὰ τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἄραβας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων, διελθοῦσα οὕτω ἀπὸ ἀνεικονικὸν Χριστιανικὸν καθεστῶς εἰς τὴν ἐπίσης ἀνεικονικὴν Ἀραβοκρατίαν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἀμέσως δηλαδὴ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐκστρατείαν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ εἶχε σημασίαν ἡ ἀποστολὴ τοῦ Νίκωνος ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ὑπὸ τῆς πρωτευούσης καταβλήθεισῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὴν νῆσον, οἱ δὲ ναοὶ τοὺς ὁποίους ᾤκοδόμησεν ὁ δραστήριος αὐτὸς ἱεραπόστολος ὡς καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνοικοδομηθεὶς μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Ἀγίας Φωτεινῆς «ἐν τινι τόπῳ, ἐν ᾧ δὴ καὶ παλαιοτάτου ναοῦ ἐφαινοῦντο λείψανα, ὡς ἐκ τῶν γείσων ἐδίδοτο συμβαλεῖν» εἰς ἀπόστασιν τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς Γορτύνης, βεβαίως θὰ διεπνέοντο ἀπὸ τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ Ὁρθοδοξίας, τὴν σφυρηλατηθεῖσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἁγίου Νίκωνος δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἡ μετάβασις καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότης του εἰς Κρήτην ὠφείλοντο εἰς ἐπίσημον ἐντολὴν ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς Κωνσταντινούπολιν, τοῦτο ὅμως εἶναι νομίζω προφανές· οἱ ἀρμόδιοι τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἐνδιαφέρθησαν διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς εἰς Κρήτην, ἡ ὁποία ἄλλως καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσε βᾶσιν ἐξαιρετικῶς ἐπικινδύνων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς αὐτοκρατορίας στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων⁷⁵.

Ἐκ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἱστορικῆς συνθέσεως ἐγένετο προφανές ὅτι ἡ Κρήτη συμμετέσχε εἰς τὴν πάλιν περὶ τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων διὰ τῆς προσφορᾶς μαρτύρων ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγαλυτέρου ἐκ τῶν εἰκονομάχων αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, ἐκ τῶν μαρτύρων δ' αὐτῶν δημοφιλέστατος ἐγένετο ἀργότερον ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει·

μνήμων» 3, 1906, 129 - 226. Τὰ περὶ τοῦ Νίκωνος εἰς Κρήτην εἰς τὰς σελίδας 150 - 153.

⁷⁵⁾ Διὰ τὴν ἀναξωγογόνησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἐν τῇ νήσῳ σημαντικὴ ὑπῆρξεν καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ κατὰ τὸν 11. αἰῶνα δράσαντος ἐν Κρήτῃ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου, ἐκ τοῦ χωρίου Σίβα, τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσσης τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου. Τὰ κατ' αὐτὸν εἰς Delehaye H., Deux Typica byzantines de l' époque des Paléologues, Bruxelles 1921, 188 - 196, Petit L., Saint Jean Xénos ou l' Ermite d' après son autobiographie, «Analecta Bollaudiana» 42, 1924, 5 - 20. Πρβλ. καὶ Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικά Χρονικά» Β', 1948, 47 - 72.

συνεπεία τῶν περὶ τὰς εἰκόνας ἐρίδων ἢ Κρήτη ἀπεσπάρθη διοικητικῶς ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ ὑπήχθη ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· σημαντικὴ δ' ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τῆς εἰκονομαχίας περίοδον ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀνδρέου ἐξ Ἱεροσολύμων. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῶν κατοίκων τῆς νήσου, ὑποστάντων τὴν Ἀραβοκρατίαν ἐν συνεχείᾳ τῆς εἰκονομαχίας, κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδιαίτερα προσπάθεια, ἐν τῷ πλαισίῳ δ' αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποστολὴ καὶ δρᾶσις ἐν τῇ νήσῳ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε ⁷⁶.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ

⁷⁶⁾ Μὲ τὴν εἰκονομαχίαν ἐπίσης συνδέεται, ὅχι ὁμως εἰδικῶς πρὸς τὴν Κρήτην, ὁ ἐκ Κυδωνίας τῆς Κρήτης καταγόμενος ἅγιος Νικόλαος, ὁμολογητὴς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Στουδίου. Δὲν ἐγένετο λόγος περὶ αὐτοῦ ἐδῶ διότι ἡ δρᾶσις του, ὅπως καὶ τοῦ θείου του Θεοφάνους, δὲν ἔχει ἀμεσον σχέσιν μὲ τὴν Κρήτην. Μονογραφία περὶ αὐτοῦ, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεμία ὑπάρχει. Πηγαί εἶναι ὁ διεξοδικὸς καὶ πολλαχῶς πολύτιμος «*Bios τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Νικολάου, ἡγουμένου τῆς εὐαγεσιότητος μονῆς τῶν Στουδίου*» (Migne, PG, 105, 864 - 925), ὁ «*Bios καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐνθαρείου*» (Vorst S. I. Charles, *La vie de S. Évariste higoumène à Constantinople*, «*Analecta Bollandiana*» 41, 1923, 288 - 325) καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Στουδίου (Migne, PG, 99, 903 - 1679 καὶ Mai, *Patrum Nova Bibliotheca*, 8, 1 - 244). Ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις περὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν εἰς Gardner A., *Theodore of Studium, his life and times*, London 1905, 170 κ. ἐ. 267 κ. ἐ., καὶ Allen T. W., *The origin of the greek minuscule hand*, «*The Journal of Hellenic Studies*» 40, 1920, 1 - 12. Ὁ Κρής οὗτος ἅγιος ἀπετέλεσε ἓνα ἐκ τῶν σπουδαιότερων προμάχων τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων τὸν ἔννατον αἰῶνα καὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ὡς ἀντίπαλος τοῦ Πατριάρχου Φωτίου (Dvornik Fr., *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, «*Byzantinoslavica*» 1, 141 καὶ τοῦ ἰδίου, *Photian schism, history and legend*, Cambridge 1948, 64 - 66). Ὁ εἰς Migne βίος του ἐγράφη ἐν ᾧ ἀκόμη οἱ Ἀραβες εὐρίσκοντο εἰς Κρήτην («*ἔφην μὲν οὖν ἐκ τῆς τῶν Κρητῶν εὐκλεσειότητος νήσου, τότε τῇ Χριστοῦ πνυκαζομένης ἐλευθερίᾳ, ἧρώμη τε λοιπὸν καὶ μεγέθει κλισμάτων αὐχούσης, εἰ καὶ τὰ νῦν ἐπ' αὐτῇ τὰ πάλαι μυσσὰρὰ τῆς Ἀγαρ ἀμβλώματα καὶ ὁ τῆς παιδίσκης τοῦ Ἰσαήλ πονηρότατος γόνος, τὴν ἐκ τοῦ Ἰσαάκ εἰς Χριστοῦ τύπον προσελθοῦσαν ποίμνην νεόλεκτον κατεδουλώσατο*» 105, 865), ἐνδεχομένως ὑπὸ Κρητὸς («*τῆ γὰρ ἀθετήσει τῶν ἐντολῶν τὴν ἄνωθεν ροπήν ἀπωσάμενοι . . . παρεδόθημεν, γραφικῶς εἰπεῖν, ἐπ' ἔθνει ἀσυνέτῳ τῇ ἀλλήλων αἱματοχυσίᾳ καιαδουλούμενοι*»). Ὁ Νικόλαος, γεννηθεὶς εἰς Κυδωνίαν («*Πατρίς μὲν οὖν τῶν Κρητῶν αὐτῷ κερχημάτικον ἔδαφος, χωρίον δὲ Κυδωνία οὕτω καλούμενον*»), ἐγκατέλειπε τὴν νῆσον εἰς μικρὰν ἡλικίαν («*ὡς δὲ λοιπὸν ἢ τῆς ἡλικίας ἀμῆ τὴν πρόωτην δεκάτην τῶν χρόνων ἠερίθησε . . . ἐπὶ τὸ Βυζάντιον εἴσεισι*»), ἀλλ' ἡ πολύμορφος δρᾶσις του οὐδόλως συνδέεται πρὸς τὴν Κρήτην ἥτις, ἄλλωστε ἀπὸ τοῦ 828 καὶ πέραν εὐρίσκετο ὑπὸ ἀραβικὴν κατοχὴν (ὁ Νικόλαος ἀπέθανεν τὸ 868).

Ἡ προσωπικότης τοῦ Κρητὸς αὐτοῦ ἁγίου εἶναι τόσον ἐνδιαφέρουσα, ὥστε θὰ πρέπη νὰ ἀποτελέσῃ θέμα ἰδιαίτερας μελέτης.